

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นางบริรักษ์นิติเกษตร

(กระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันเสาร์ ที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๒๑

พระมหากรุณาธิคุณ

ตามที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแจกันดอกไม้ มาเยี่ยม นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ในวันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๕๒๑ ขณะป่วยที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณ และเกียรติยศอันสูงสุด อันพึงได้แก่นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ข้าพระพุทธเจ้าและบรรดาญาติมิตรพี่น้องทุกคน ขอพระราชทานพระราชวโรกาสกราบถวายบังคม แทบใต้เบื้องยุคลบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้

หากนางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร มีญาณวิถีใดที่จะทราบได้คงจะปลื้มปีติ และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเป็นล้นพ้น

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

นางบรรจง อรรถจินดา

(แบบ ค.)

สำนักพระราชวัง

หมายรับสั่งที่ ....

๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๑

พระราชทานเพลิงศพ นางบริรักษ์นิติเกษตร (กระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร) บ.ม. บุคคลผู้ทำคุณประโยชน์แก่ทางราชการ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันเสาร์ ที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๒๑ เวลา ๑๖.๓๐ น. พระราชทานเพลิง.

บุญสม พิมพ์.

ใส่ ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ นางบริรักษ์นิติเกษตร เพื่อทราบ เครื่องพระราชทานเพลิงและเจ้าพนักงานผู้เชิญมานี้ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง โดยหน้าที่ราชการ

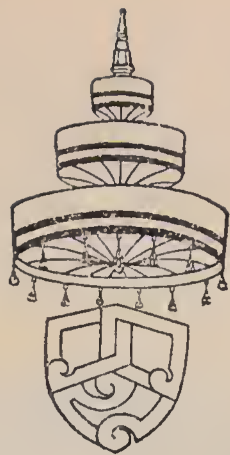
ผู้รับรับสั่ง

เจ้าภาพขอกราบขอบพระทัย เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสนมหาเถร) ที่ทรงประทานพระกรุณารับเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรมศพนางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร เมื่อคืนวันที่ ๗ มิถุนายน ๒๕๒๑ และประทานเทศน์ในวันพระราชทานเพลิงศพ ซึ่งนับว่าเป็นเกียรติแด่ผู้ล่วงลับเป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบคุณ พระธรรมปัญญาจารย์ ที่ได้กรุณาอนุญาตให้พิมพ์หนังสือ สัตตปกรณาภิธรรม พระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ตามคำแนะนำของพระปัญญาพิศาลเถร ซึ่งได้นำมาพิมพ์แจกในงานนี้ด้วย

ขอขอบคุณบรรดา แพทย์ พยาบาล โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นักศึกษาคณะแพทยศาสตร์จุฬาลงกรณ์ ที่ได้ดูแลรักษาอย่างใกล้ชิด

ขอขอบพระทัย ขอบพระคุณ และ ขอบคุณ ทุกท่านที่ได้ช่วยเหลือในการบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรม และให้เกียรติมาร่วมในงานพระราชทานเพลิงศพ นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร เป็นอย่างสูง หากมีสิ่งใดขาดตกบกพร่อง ขอได้โปรดกรุณาให้อภัยด้วย

โชติ โชติปรายโน

นายบริรักษ์นิติเกษตร (กระจ่าง นิมิตบุตร) ได้ก่อร่างสร้างชีวิต ด้วยความขยันหมั่นเพียรอย่างสัมมาจารี ทั้งในส่วนอาชีพและคุณธรรม จนถึงความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยธนทรัพย์ และอริยทรัพย์ สมบูรณ์ นับเป็นชีวิตที่น่าเคารพนับถือเป็นเยี่ยงอย่างโดยแท้.

ทั้งนี้ ก็ด้วยการบำเพ็ญตนแต่คุณความดี เป็นบุญเป็นกุศล ตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งมีรายการละเอียดปรากฏในชีวประวัติแล้ว.

เฉพาะในสำนักวัดราชบพิธ นอกจากมาสมาทานศีล สดับพระธรรมเทศนา ในวันธรรมสวนะ และวันพิเศษ ยังมีศรัทธาบริจาคทรัพย์บำรุงนิธิปฏิสังขรณ์ จำนวน ๑๖,๐๐๐ บาท, นิธิค่าไฟ จำนวน ๔๐๐๐ บาท, นิธิบำรุงปัจจัย ๔ จำนวน ๓๑,๗๐๐ บาท.

ทั้งนี้ ย่อมแสดงถึงน้ำใจเลื่อมใสมั่นคง ในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังโดยแท้ สมควรยกย่อง ว่า นายบริรักษ์นิติเกษตร (กระจ่าง นิมิตบุตร) เป็นผู้มีชีวิตกระจ่าง สว่างไสว ด้วยบุญกุศลสมชื่อ ได้ในคำสรรเสริญของพระพุทธศาสนา ว่า โชติ โชติปรายโน กระจ่างมาแล้ว กระจ่างสืบต่อไปในเบื้องหน้า.

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ.

วัดราชบพิธ สถิตมหาสีมาราม
วันศุกร์ที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๒๑

ชาตะ : ๒๗ สิงหาคม ๒๔๔๑

มรณะ : ๓ มิถุนายน ๒๕๒๑

ประวัติ

นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร เป็นธิดา นายหรุ่น และ นางจีน เกิดเมื่อวันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ตรงกับวันเสาร์ ปีจอ ที่ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา มีพี่น้อง ๒ คน คือ

๑. นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร

๒. นางบรรจง อรรถจินดา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้สมรสกับ นายหรั่ง นิมิหุต ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์เป็น พระบริรักษ์นิติเกษตร ซึ่งรับราชการอยู่กระทรวง-มหาดไทย นางกระจ่างได้ติดตามสามีซึ่งไปรับราชการหลายแห่งในจังหวัดภาคใต้ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๖๕ พระบริรักษ์ ฯ ได้ย้ายมารับราชการที่หอทะเบียนที่ดิน กรุงเทพ ฯ กระทรวงเกษตร ฯ นางกระจ่างจึงได้เปิดร้าน พิรุณพานิช ที่ถนนเจริญกรุง สามยอด จำหน่ายสัญญาและกฎหมายต่าง ๆ จนกระทั่งทุกวันนี้

พระบริรักษ์ ฯ และนางกระจ่าง ได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านริมถนนสมเด็จ-เจ้าพระยา ติดกับโรงพยาบาลโรคจิตเมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๘ และอยู่ที่บ้านหลังนี้ตลอดชีวิตทั้งสองคนโดยมิได้มีบุตรธิดาด้วยกัน

นางกระจ่าง มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ได้บำเพ็ญกุศลอยู่เป็นนิจ และใส่บาตรประจำทุกวันที่บ้านตลอดชีวิต เมื่อแข็งแรงดีก็ไปวัดฟังเทศน์มิได้ขาด ทั้งยังบริจาคเงินทำบุญทอดกฐิน ทอดผ้าป่าเป็นประจำทุกปี ตลอดจนบริจาคเงินตั้งนิธิไว้ที่วัดต่าง ๆ หลายแห่ง

นอกจากนั้นยังบริจาคเงินสร้างพระพุทธรูปบูชา ๓ องค์ ขนาดหน้าตัก กว้าง ๔๓ นิ้ว สององค์ และขนาด ๓๙ นิ้ว หนึ่งองค์ ถวายไปตามวัดต่าง ๆ ได้สร้างโบสถ์ ศาลาและปฏิสังขรณ์บำรุงพระพุทธศาสนา ตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัดอีกมาก

ในด้านสาธารณกุศลนั้น นางกระจ่างก็ได้บริจาคเงินเพื่อกิจกรรมต่าง ๆ นานัปการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่สภากาชาดไทยและโรงพยาบาลต่าง ๆ อาทิ

๑. พ.ศ. ๒๕๑๑ บริจาคให้สถาบันมะเร็ง เป็นเงิน ๒๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท

๒. พ.ศ. ๒๕๑๙ บริจาคซื้อเครื่องช่วยหายใจให้แก่หน่วยวิชาประสาทวิทยา คณะแพทยศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย (ตึกธนาคารกรุงเทพ ฯ) เป็นเงิน ๑๕๐,๐๐๐.๐๐ บาท

๓. พ.ศ. ๒๕๒๐ ได้บริจาคสมทบทุนสร้างโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช น้อมเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร เนื่องในวโรกาสวันอภิเษกสมรส เป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท

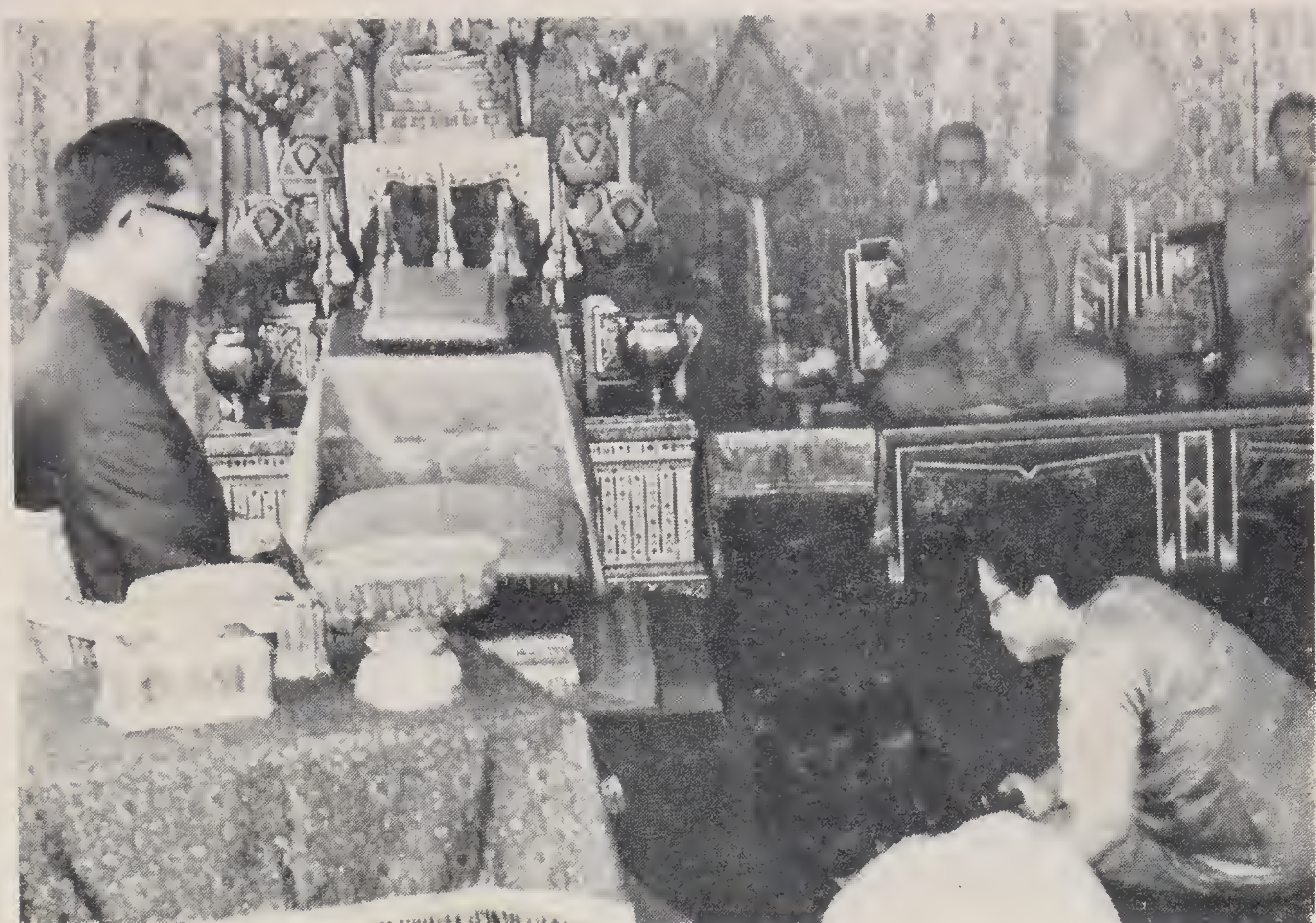
ในขณะที่เริ่มป่วย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้ยื่นความจำนงจะบริจาคเงินทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ องค์สภานายิกาสภากาชาดไทย เพื่อสร้างตึกกุมารศัลยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จำนวน ๒,๐๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (สองล้านบาทถ้วน) และได้รับพระมหากรุณาธิคุณ โปรดเกล้า ฯ ให้เข้าเฝ้าถวายเงินในวันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๕๒๑

แต่เป็นที่น่าเสียดาย เนื่องจากในวันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๕๒๑ เวลาประมาณ ๐๒.๐๐ น. ขณะที่นอนหลับอยู่ที่บ้าน ถนนสมเด็จเจ้าพระยา ได้ตื่นขึ้นในกลางดึกระยะหนึ่ง แต่แล้วก็นอนหลับต่อไปจนเช้า กระทั่งเวลาประมาณ ๖.๓๐ น. ได้ไปปลุกจึงพบว่าหมดสติเสียแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่ ดังนั้นการเข้าเฝ้าทูลเกล้า ฯ ถวายเงินในวันนั้น นางบรรจง อรรถจินดา จึงได้เป็นตัวแทนเข้าทูลเกล้า ฯ ถวายเงินจำนวนสองล้านบาท เพื่อให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ของนางกระจ่างทุกประการ

นอกจากนี้ นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ยังได้บริจาคเงินอุดหนุนโรงพยาบาลโรคทรวงอกและบริจาคเงินอุดหนุนการวิจัยและเครื่องมือวิจัยในทางการแพทย์ และมูลนิธิต่าง ๆ อีกหลายแห่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย นับว่าเป็นเกียรติยศอย่างสูง

นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร เป็นผู้มีจิตยึดมั่นในความดีจึงประกอบแต่กรรมดีมาตลอดชีวิต แม้จะไม่มีบุตรธิดาของตัวเอง ตลอดเวลาที่มีชีวิตอยู่ที่บ้าน ก็มีสามี หลาน ๆ และบริวาร ปรนนิบัติอยู่ตลอดเวลา นับว่าเป็นผู้มีบุญคนหนึ่ง แม้แต่ขณะใกล้จะสิ้นชีวิตก็หมดความรู้สึกไปโดยไม่มีอาการเจ็บปวดทรมานอย่างใด ๆ จวบจนกระทั่งถึงแก่กรรมไปโดยสงบเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๒๑ รวมอายุได้ ๗๙ ปี ๙ เดือน ๖ วัน

ทูลเกล้าถวายเงินสถาบันมะเร็ง ๑๐ ธันวาคม ๒๕๑๑

มอบเงินเพื่อซื้อเครื่องช่วยหายใจ ให้แก่หน่วยวิชาประสาทวิทยา

คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๘

ถ่ายคู่กับพระบริรักษ์นิติเกษตร
ที่บ้านพักตำบลทับเที่ยง
ขณะดำรงตำแหน่งปลัดจังหวัดตรัง

หล่อพระประธานที่บ้านช่างหล่อ

มอบทุนวิจัยแก่คณะแพทยศาสตร์
จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๔

มอบกล้องจุลทรรศน์ เพื่อใช้ในการวิจัยแก่หน่วยโรคไต
คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ถ่ายคู่กับพระบริรักษ์นิติเกษตร
ที่บ้านฝั่งธน ฯ ถนนสมเด็จเจ้าพระยา พ.ศ. ๒๕๑๓

ที่หน้าเรือนกล้วยไม้ บ้านฝั่งธน ฯ

ขณะพักผ่อนที่อ่างศิลา ชลบุรี

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแจกันดอกไม้
มาเยี่ยม ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
เมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๕๒๑

ตั้งศพบำเพ็ญกุศล ณ ศาลา กวี นฤมิตร วัดเทพศิรินทราวาส

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
เสด็จในคืนสวดพระอภิธรรม

บำเพ็ญกุศลสัตมวาร

พระธรรมปัญญาจารย์ ในงานทำบุญเจ็ดวัน

น้องและหลาน ๆ

น้อง หลาน ๆ และผู้ใกล้ชิด

ประวัติการเจ็บป่วย

คุณป้า มีโรคประจำตัว คือ โรคหัวใจเต้นไม่สม่ำเสมอ (Heart block) มาเป็นเวลานานกว่า ๒๐ ปี แต่อาการของโรคก็ไม่รุนแรง สามารถประกอบกิจวัตรประจำวันได้อย่างปกติ นอกจากเหนื่อยง่ายเท่านั้น มาในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ได้เริ่มมีอาการของหัวใจที่ขาดโลหิตไปเลี้ยง ต้องเข้าโรงพยาบาลนานประมาณ ๓ อาทิตย์ ก็กลับไปพักผ่อนที่บ้านได้ ในต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๘ มีอาการปวดขาอย่างเฉียบพลัน และแพทย์ตรวจพบว่าเส้นโลหิตแดงที่ไปเลี้ยงขาทั้ง ๒ ข้างถูกอุดตันต้องได้รับการผ่าตัดอย่างกระทันหัน หลังจากการเจ็บป่วยครั้งนี้ทำให้คุณป้าเดินได้ไม่กระฉับกระเฉงและต่อมาในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนี้เอง ก็มีอาการของเส้นเลือดในสมองอุดตัน เป็นอัมพาตทางซีกขวาทั้งซีก บรรดาหลาน ๆ ก็ได้ช่วยกันพยาบาลและให้กำลังใจจนคุณป้าสามารถเดินได้โดยมีคนช่วยจูงให้อีกครั้ง หลังจากนี้ คุณป้าก็อ่อนแอลงมาก จากการเป็นอัมพาตประกอบกับอายุมากขึ้นด้วย แต่ก็ยังสามารถเดินทางไปต่างจังหวัดใกล้ ๆ ได้ เช่น แปดริ้ว บางแสน และก่อนที่จะป่วยครั้งสุดท้ายประมาณ ๒ อาทิตย์ ก็ยังเดินทางไปบริจาคเงินมุงหลังคาโบสถ์ วัดประตูน้ำท่าไข่ แปดริ้ว จังหวัดฉะเชิงเทรา

ในวันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๕๒๑ ประมาณ ๐๖.๔๐ น. คุณแม่โทรศัพท์มาจากบ้านฝั่งธน ฯ ว่าคุณป้าเป็นอะไรก็ไม่ทราบ ปลุกไม่ตื่นขอให้มาดูด่วน ข้าพเจ้าตกใจมาก เพราะในวันที่ ๔ พฤษภาคม นี้ มีหมายกำหนดการที่ คุณป้า จะเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ

เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเงินจำนวนสองล้านบาท สร้างตึกกุมารศัลยศาสตร์ ของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ข้าพเจ้ารีบไปที่บ้าน พบคุณป้าอยู่ในอาการโคม่าค่อนข้างลึก จึงรีบพาส่งโรงพยาบาลจุฬาฯ แพทย์ที่ตึกธนาคารกรุงเทพฯ ได้ช่วยกันรักษาพยาบาลอย่างเต็มกำลังความสามารถ อาการโคม่า มีกระเตื้องขึ้นบ้างเล็กน้อย แล้วก็กลับทรุดลงอีก จนกระทั่งวันที่ ๒ มิถุนายน ๒๕๒๑ มีอาการหนัก และถึงแก่กรรมอย่างสงบในวันเสาร์ ที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๒๑ เวลา ๗.๓๐ น. รวมเวลาของการเจ็บป่วยครั้งหลังสุดนี้ ๓๐ วัน

ตลอดชีวิตของคุณป้า คุณป้าเป็นผู้มีใจบุญสุนทานชอบทำบุญมาก ในวาระสุดท้ายก่อนที่จะไม่รู้สึกตัว คุณป้าก็มีความอิ่มเอิบใจในการที่จะได้เข้าเฝ้าสมเด็จฯ และจะได้ทำบุญครั้งยิ่งใหญ่ที่ได้หวังไว้ ข้าพเจ้าคิดว่าคุณป้าหลับไปด้วยความสุข และจากพวกเราไปในขณะที่มีความสุข ไม่ได้มีความทุกข์ทรมานตามที่เคยกังวลไว้ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ หวังว่าดวงวิญญาณของคุณป้า คงจะสู่สุคติในสัมปรายภพ

พ.ญ. อรศรี รมยะนันทน์

โรงพยาบาลโรคทรวงอก นนทบุรี
กรมควบคุมโรคติดต่อ

ที่ สส. ๐๔๑๑ / ๑๘๗๔

๑๒ มิถุนายน ๒๕๒๑

เรื่อง ขอแสดงความเสียใจในการถึงแก่กรรมคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร

เรียน บุตรธิดาคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร

ด้วยโรงพยาบาลโรคทรวงอก นนทบุรี ได้รับทราบข่าวด้วยความเสียใจเป็นอย่างยิ่งว่าคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ได้ถึงแก่กรรมและบรรจุศพไปแล้ว ณ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันเสาร์ ที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๒๑ การทราบข่าวล่าช้าจึงไม่มีโอกาสจะไปคารวะศพของคุณนายกระจ่าง ฯ ในครั้งนี้ได้

การจากไปของคุณนายกระจ่าง ฯ ครั้งนี้ ยังความเศร้าสลดใจแก่ข้าราชการและเจ้าหน้าที่ของโรงพยาบาล ฯ ทุกท่าน เนื่องจากคุณนายกระจ่าง ฯ ได้มีกุศลจิตอันแรงกล้าร่วมบริจาคเงินสมทบทุนมูลนิธิวัณโรคด้วยดีเสมอมา ทำให้กิจการของมูลนิธิวัณโรคเจริญรุ่งเรือง อันเป็นผลสะท้อนไปยังผู้ป่วยวัณโรคซึ่งได้รับความช่วยเหลือจากท่านผู้บริจาคเงินเป็นอย่างดียิ่ง ด้วยกุศลจิตและคุณงามความดีที่คุณนายกระจ่าง ฯ ได้บำเพ็ญประโยชน์ไว้ในภพนี้ โรงพยาบาลโรคทรวงอก นนทบุรี จึงขอตั้งจิตอธิษฐานขอให้ดวงวิญญาณของคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร จงไป

สู่สุคติในสัมปรายภพเทอญ ท้ายที่สุดนี้ใคร่ขออวยพรให้กิจการของ "คุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร" ซึ่งเป็นมรดกตกทอดถึงกุลบุตร-กุลธิดา จงประสพความเจริญรุ่งเรืองสืบไป.

ขอแสดงความนับถืออย่างสูง

นายแพทย์ธาดา ชาคร

ผู้อำนวยการโรงพยาบาลโรคทรวงอก

ฝ่ายธุรการ

โทร. ๕๘๘๓๑๑๕

เลขที่ ๑๐๗/๒๕๑๙

คณะแพทยศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

สำนักนายกรัฐมนตรี

อนุโมทนาบัตรนี้ให้ไว้เพื่อแสดงว่า

นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร์

ได้บริจาค ๑๕๐,๐๐๐.๐๐ บาท เพื่อซื้อเครื่องช่วยหายใจ ให้แก่

หน่วยวิชาประสาทวิทยา คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ขออนุโมทนาในส่วนกุศลสาธารณประโยชน์ครั้งนี้ ด้วยอำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งมวลในสากลโลก จงช่วยคุ้มครองปกป้องให้ท่านปราศจากสรรพโรคาพาธ อุปัทวันตราย เจริญด้วยจตุรพิธพรชัย คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ตลอดกาลนาน เทอญ

ให้ไว้ ณ วันที่ ๒๒ เดือน มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๙

ผู้รับ

คณบดี

เลขานุการคณะฯ

เลขที่ ม. 759231

เช็ค ธ. ไทยพาณิชย์
No. ข/บ 7825219 ใบเสร็จรับเงิน

คณะกรรมการดำเนินการจัดสร้างโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช

สถานที่ ทำเนียบ

วันที่ 4 มค. ๒๐

ได้รับเงินบริจาคสมทบทุนสร้างโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช น้อมเกล้าฯ ถวาย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เนื่องในวโรกาสวันอภิเษกสมรส

จาก นายกระจ่าง บริษัทสันติเกษตร จำนวนเงิน 100,000 บาท — สตางค์
(#หนึ่งแสนบาทถ้วน#) ไว้แล้วด้วยความขอบคุณ.

[signature] [signature]
( )

ประธานกรรมการฝ่ายการเงิน ผู้รับเงิน

(สำเนา)

แจ้งความสภากาชาดไทย

เรื่อง รับเงินเพื่อสร้างตึกกุมารศัลยศาสตร์ แผนกศัลยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์

ด้วย นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ได้ทูลเกล้าฯ ถวายเงินจำนวน ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท แด่สมเด็จองค์สภานายิกา สภากาชาดไทย เพื่อพระราชทานสภากาชาดไทยสำหรับสร้างตึกกุมารศัลยศาสตร์ แผนกศัลยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทยได้รับพระราชทานเงินจำนวนดังกล่าวไว้จัดการให้เป็นไปตามความประสงค์ของผู้บริจาคแล้ว

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ สภานายิกา สภากาชาดไทย ทรงพระโสมนัสอนุโมทนาด้วยเป็นอันมาก ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและกุศลทานบริจาคที่ได้บำเพ็ญเพื่อสาธารณประโยชน์ครั้งนี้ จงช่วยดลบันดาลให้นางกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ประสบแต่สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล เจริญด้วยอายุยั่งยืนนาน นิราศพ้นสรรพโรคาพาธพิบัติอุปัทวันตราย ปรารถนาสิ่งใดจงสำเร็จผลสมดังกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้วนั้นทุกประการ.

แจ้งความ ณ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๑

(ลงนาม) **เกษตร สนิทวงศ์**

เลขาธิการ

ลงนามแทน อุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย

คำไว้อาลัย

วัดราชบพิธ

๗ กรกฎาคม ๒๕๒๑

เจริญพรคุณนายบรรจง อรรถจินดา

ตามที่คุณนายต้องการบทความแสดงความระลึกถึงคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ผู้พี่สาวซึ่งถึงแก่กรรมจะขอรับพระราชทานเพลิงศพในปลายเดือนนี้นั้น ยินดีเขียนให้ด้วยความเต็มใจ เพราะคุณนายกระจ่างก็คุ้นเคยและมีอุปการะแก่อาตมา รวมทั้งคุณพระบริรักษ์ ฯ ผู้สามีด้วย

เมื่อครั้งคุณพระยังมีชีวิตอยู่ได้ปวารณาด้วยปัจจัยสี่แก่อาตมาเป็นประจำเดือน ๆ ละ ๑๐๐ บาท ถ้าเดือนไหนหลงลืมไป ในเดือนต่อมาก็ให้นายห่อนำมาปวารณาชดใช้สม่ำเสมอตลอดมาจนคุณพระถึงแก่กรรม นี้เป็นอุปการคุณของคุณพระผู้สามีคุณนายกระจ่าง แม้คุณนายกระจ่างก็เคยบริจาคทรัพย์ตั้งเป็นทุนมูลนิธิวัดเขาไกรลาศ หัวหิน และร่วมสร้างห้องน้ำห้องส้วม ๑ หลัง ๒ ห้อง ซึ่งยังใช้อยู่ในปัจจุบัน และสร้างถังน้ำใส่น้ำฝน ร่วมสร้างโรงเรียน ป. ๕ ถึง ป. ๗ ให้ชื่อว่าไกรลาศวิทยาทาน สอนเด็กยากจนโดยมิได้เก็บเงินเลย แม้เมื่อคุณพระผู้สามีถึงแก่กรรมแล้ว คุณนายกระจ่างประสงค์จะอุทิศกุศลแก่คุณพระจึงบริจาคทรัพย์ส่วนของตนตั้งเป็นทุนในนามของอาตมา ๑๒,๐๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นสองพันบาท) เพื่อมีผลประโยชน์ปวารณาแก่อาตมาเหมือนเมื่อคุณพระยังมีชีวิตอยู่ ตลอดมาถึงปัจจุบันและอนาคตตลอดไป นี้เป็นอุปการคุณของคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร คราวคุณนายกระจ่างเจ็บไข้เป็นอัมพาตพักรักษาตัว ณ โรงพยาบาลจุฬา ฯ แล้วมาพักอยู่กับคุณหมออรศรีผู้หลานสาวหลานเขย

และหลาน ๆ นั้น อาตมาไปเยี่ยมแสดงธรรมให้ฟังบ่อย ๆ จึงเพิ่มความคุ้นเคยสนิทสนมกับคุณนายยิ่งขึ้น สังเกตอัธยาศัยจิตใจของคุณนายได้ว่าหนักแน่นมั่นคงในธรรมะคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้พูดบรรยายข้อไหนตอนไดคุณนายเข้าใจแจ่มแจ้ง ในเวลาว่าง ๆ ก็ให้หลานบ้าง เหลนบ้างเปิดเทปซึ่งอาตมาบรรยายธรรมะในวันแรม ๘ ค่ำของทุกเดือนทางวิทยุกระจายเสียงกรมประชาสัมพันธ์และเทศน์ประจำวัดราชบพิธบ้าง ในที่อื่น ๆ บ้าง ตลอดถึงเทศนาของพระอาจารย์กัมมัฏฐานทางภาคอีสาน ซึ่งมีผู้อัดเทปไว้ฟังเป็นประจำ ทำให้จิตใจสงบเยือกเย็นแจ่มแจ้งในธรรม หยั่งรากมั่นคงในธรรมกว้างขวางยิ่งขึ้น เห็นกรรม เห็นผลของกรรม เห็นความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีอาจาระมารยาทเรียบร้อยตลอดอายุขัย มีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีความเห็นเที่ยงตรงตามทำนองคลองธรรม ผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมเห็นปานนี้ พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า "เป็นคนไม่ยากจนด้วยสาระแก่นสารของชีวิต" หรือชื่อว่า "ถือเอาสาระแห่งตนไว้ได้ในโลกนี้" ดังนั้นชีวิตของคุณนายจึงไม่เป็นหมันหรือไร้ประโยชน์ หรือเกิดมารกโลกอย่างคนบางคนที่ปล่อยชีวิตให้เกิดมาเปล่า มีชีวิตอยู่เปล่า ๆ ตายไปเปล่า ๆ ไม่ทำประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน คุณนายเกิดมาดี มีชีวิตเป็นอยู่ดี ตายไปก็ตายไปสู่คติดี ที่เรียกว่าสุคติโลกสวรรค์ ยิ่งกว่านั้นคุณนายยังมีบุญที่อบรมไว้ดีแล้ว ในชาติที่ล่วงมาที่เรียกว่า "ปุพเพกตปุญญตา" และทำบุญไว้ดีในชาติปัจจุบันที่เรียกว่า "อัตตสัมมาปณิธิ" ประกอบกัน คุณนายจึงหายจากโรคอัมพาตจนถึงเดินไปไหนมาไหนได้อย่างปกติชนเป็นเวลาครึ่งปีเศษ แม้เวลาจะถึงแก่กรรมก็มีสติดี รู้ตัวว่าจะตายจึงเตรียมตัวตายไว้พร้อม ด้วยการสละทรัพย์สมบัติที่มีอยู่แบ่งให้หลาน —

เหลน และน้อง ๆ ทุกคน ทั้งสิ่งของที่ดินและเงินทอง เรียกว่าไม่ประมาทในชีวิต และเตรียมไว้ถวายสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ องค์สภานายิกา สภากาชาดไทย อีก ๒ ล้านบาท เพื่อร่วมสร้างโรงพยาบาลสภากาชาดไทย อีกวันหนึ่งจะได้ไปเฝ้าถวายด้วยตนเอง ก็เจ็บเป็นอัมพาตถึงพูดไม่ได้ แต่จิตใจคงอิ่มเอิบด้วยทานบริจาค เมื่อคุณนายบรรจง อรรถจินดา ไปเฝ้าถวายแทนเสร็จแล้ว กลับมาจับมือพูดกรอกหูว่า ได้ไปเฝ้าถวายสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ถวายทุน ๒ ล้านที่ตั้งใจไว้นั้นเสร็จแล้วขอให้อนุโมทนา คุณนายกระจ่างก็บีบมือตอบ ผิวหน้าแสดงอาการรับรู้ด้วยความอิ่มเอิบใจ ต่อนั้นไม่นานวันก็ถึงแก่กรรม นี้จักเป็นปัจจัยนำไปสู่สุคติโลกสวรรค์โดยมิต้องสงสัย สมดังนัยพระพุทธภาษิตข้อว่า "จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา" เมื่อจิตใจไม่เศร้าหมอง (อิ่มเอิบด้วยบุญ) แล้ว สุคติก็หวังได้ในปรโลก ดังนี้

อนึ่ง คุณนายกระจ่าง แม้ไม่มีบุตรเป็นของตนเอง จะนับว่ามีบุตรก็ได้ เพราะคนมีบุตรต้องดีใจเพราะได้บุตรดีก็ได้ เสียใจเพราะได้บุตรชั่วก็ได้ หรือบุตรตายไปก่อน ต้องเสียใจเพราะบุตรตายก็ได้ จึงมีคำกล่าวว่า "ผู้มีบุตรย่อมเสี่ยงได้เสี่ยงเสีย" คุณนายไม่ต้องดีใจเสียใจเพราะบุตร แต่มีหลาน ๆ ทุกคนคอยเอาใจใส่ปฏิบัติบำรุงเหมือนบุตร และได้หลานดีเหลนดีทั้งนั้น จึงมีแต่ความอิ่มใจสบายใจ เพราะหลานเพราะเหลนเป็นคนดีสมใจ รวมความว่า คุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร เป็นผู้เกิดมาดี มีชีวิตเป็นอยู่ดี ตายไปก็ตายไปดี สมแก่สกุลวงศ์

นับเป็นบุตรีที่ดีของสกุล เป็นภรรยาที่ดีของสามี เป็นญาติผู้ใหญ่ที่ดีของหลาน–เหลน เป็นพี่ที่ดีของน้อง ได้ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและคนอื่น ทั้งในทางคติโลก ทั้งในทางคติธรรม สมตามวจนประพันธ์พระพุทธภาษิตว่า

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต　　อจลา สุปติฏฺฐิตา
สีลญฺจ ยสฺส กลฺยาณํ　　อริยกนฺตํ ปสํสิตํ
สงฺเฆ ปสาโท ยสฺสตฺถิ　　อุชุภูตญฺจ ทสฺสนํ
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ　　อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ

แปลความว่า ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระตถาคตเจ้า ๑ มีศีล คือ กัลยาณศีล อริยกันตศีล ปสังสิตศีล ๑ มีสังฆปสาทะ ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ ๑ มี อุชุภูตทัสสนะ ความเห็นตรงทำนองคลองธรรม ๑ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกบุคคลนั้นว่า "เป็นคนไม่ยากจน" หมายถึงไม่จนด้วยคุณธรรม ชีวิตความเป็นอยู่ก็ไม่เป็นหมัน ไม่เปล่าจากสาระแก่นสารดังนี้

ขอกุศลบุญราศีที่น้องและหลาน–เหลน หมู่ญาติ บำเพ็ญแล้วนั้น จงถึงแก่คุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร โดยฐานะนิยมในสัมปรายภพ สมเจตนาอุทิศของทุกท่านทุกคน เทอญ.

ขอเจริญพร

พระพุทธพจน์วราภรณ์

มรณานุสรณ์

งานพระราชทานเพลิงศพของคุณนายกระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส บรรดาหลาน ๆ มีความประสงค์ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ สัตตปกรณาภิธรรม ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ฯ เพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงศพนั้น ทางวัดราชประดิษฐ์ ฯ ไม่ขัดข้อง อนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ และขอให้เขียนไว้อาลัยแด่คุณป้าที่ได้สูญสิ้นชีวิตไป นำความอาลัยมาให้แก่บรรดาญาติมิตรและหลาน ๆ ตลอดจนผู้มีความสัมพันธ์อีกมาก คุณนายกระจ่าง อยู่ในฐานะผู้มีความสุขสมบูรณ์ในหน้าที่ของความเป็นผู้นำในครอบครัว เป็นผู้ให้ความอบอุ่นแก่บรรดาผู้อยู่ร่วมและผู้คุ้นเคยตลอดถึงสมณชีพราหมณ์ เมื่อได้เข้ามาอยู่ใกล้ชิดจะเป็นที่สนิทสนม ทำให้เกิดความอบอุ่นใจเพราะคุณนายเป็นผู้มีจิตเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บรรดาญาติมิตรและหลาน ๆ ตลอดถึงผู้ที่มาขอพึ่งบุญ ขณะที่คุณนายยังมีชีวิตอยู่ ได้ช่วยสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้ที่ออกปากให้ช่วยเหลือ ถ้าไม่มีความลำบากในการที่จะช่วยเหลือแล้ว ผู้เข้ามาขอพึ่งบารมีย่อมมีความหวังในความเป็นผู้ได้รับความเมตตาปรานี มิใช่แต่เพียงบรรดาญาติมิตรและหลาน ๆ เท่านั้น ตลอดจนถึงสมณชีพราหมณ์ก็ยังได้พึ่งอยู่ตลอดจนตราบเท่าถึงชีวิต คุณนายเป็นผู้มีศรัทธา ได้บริจาคทรัพย์สินช่วยสร้างวัดวาอารามในสถานที่ต่าง ๆ ร่วมกับผู้มีศรัทธาบริจาค มีสร้างโบสถ์, สร้างกุฏิวิหาร, เสนาสนะ มิได้จำกัดเฉพาะหมู่ใดคณะใด สมกับที่คุณนายเป็นแม่บ้าน แม่เรือนของ

คุณพระบริรักษ์นิติเกษตร มีอัธยาศัยกลมกลืน เป็นคู่บารมีของคุณพระบริรักษ์นิติเกษตร ตลอดกาลเวลาที่คุณพระยังมีชีวิตอยู่ และได้ไปถวายผ้ากฐิน สร้างพระพุทธรูป สร้างโบสถ์ เสนาสนะ ที่ปรากฏอยู่ในขณะนี้ อาทิ อุโบสถวัดทรงธรรม อ. เขาย้อย จ. เพชรบุรี และวัดอื่น ๆ อีกหลายแห่ง สมกับคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้ทรงตรัสบัญญัติเป็นหลักธรรมของฆราวาสในคิหิปฏิบัติในข้อว่า มีทรัพย์เป็นส่วนใช้จ่ายเลี้ยงตัวบริวารให้เป็นสุข และยังเสียภาษีอากรให้แก่ประเทศชาติ และบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นบุคคลที่ควรถือเป็นคติสำหรับผู้จะประพฤติปฏิบัติให้มีความเจริญรุ่งเรือง ในความเป็นผู้เจริญด้วยคุณธรรมดังกล่าวมานั้น และผู้ที่ทราบความเป็นมาของคุณนายจะไม่มีใครติว่า มีชีวิตอยู่อย่างความทุกข์ยากลำบาก จะต้องมีผู้กล่าวสรรเสริญเป็นคติทางโลกว่า เกิดมามีแต่ความสุขในโลกียทรัพย์ ถือว่าเป็นกำไรของชีวิต เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็รู้จักใช้ชีวิตและทรัพย์สินเงินทองให้เกิดประโยชน์ แม้จะละโลกนี้ไปก็ยังทิ้งทรัพย์สมบัติให้เป็นความสุขแก่ผู้อื่น เป็นที่น่าชื่นชมโสมนัสแก่บรรดาญาติพี่น้องและหลาน ๆ ตลอดจนถึงสมณชีพราหมณ์ ยังมีส่วนได้รับสุขสมบัติอันเป็นส่วนโลกียทรัพย์ ที่คุณนายได้สะสมและเป็นทุนบำรุงแห่งสถาบันของชาติดังที่ปรากฏว่า ก่อนที่คุณนายจะถึงแก่กรรมนั้น มีเจตนาจะนำทรัพย์อันจำนวนมาก คือ ประมาณสองล้านบาท เพื่อจะนำขึ้นทูลเกล้าถวายแด่สมเด็จ-พระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ องค์สภานายิกาสภากาชาดไทย เพื่อสร้างตึกกุมารศัลยศาสตร์ ของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ถือว่า คุณนายกระจ่างเป็นผู้มีคุณสมบัติที่ควรเชิดชูโดยทั่วไป

ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส สรีระร่างของคุณนายกระจ่าง จะถูกเผาผลาญให้หมดสิ้นไปด้วยเปลวเพลิง ที่บรรดาญาติมิตรผู้สนิทสนมและบรรดาหลาน ๆ ได้ร่วมกันประชุมเพลิงให้สรีระร่างนั้นให้หมดสิ้นไป จะเหลือแต่เพียงอัฐิธาตุเท่านั้น อัฐิธาตุก็เป็นส่วนหนึ่งของกาย แต่คุณธรรมของคุณนายกระจ่างได้สร้างสรรค์เอาไว้ในเมื่อยังมีชีวิตอยู่ มิได้เลือนหายไปตามสรีระร่าง คุณธรรมที่อาศัยสรีระร่างนั้น ยังปรากฏเป็นที่น่าสรรเสริญยกย่องเชิดชูให้ปรากฏอยู่คู่กับโลกตลอดไป

ขอดวงวิญญาณของคุณนายกระจ่าง จงได้รับทราบจากความมีใจระลึกถึงของบรรดาผู้เป็นพี่น้องหลาน ๆ และญาติมิตรผู้ใกล้ชิดสนิทสนมที่ได้ตั้งใจประกอบกิจให้สรีระของคุณนายกระจ่างให้เป็นไปตามคตินิยม ด้วยเจตนาอันระลึกถึงคุณธรรมของคุณนายอยู่ตลอดกาล ขอวิญญาณของคุณนายจงได้รับส่วนกุศลที่บรรดาสาธุชน มีญาติมิตร ผู้สนิทสนม ตลอดจนถึงบรรดาหลาน ๆ ที่ได้ตั้งจิตเจตนาทำสนอง คุณธรรมของคุณนายกระจ่างให้สัมฤทธิผล อันเป็นส่วนกุศลสมบัติ จงตามสนอง ให้วิญญาณของคุณนายกระจ่าง จงได้รับผลในคติภพนั้น ๆ ทุกประการ ฯ

พระธรรมปัญญาจารย์
วัดราชประดิษฐ์ฯ

๒๘ มิถุนายน ๒๕๒๑

อาลัยพี่กระจ่าง

การสูญเสียพี่กระจ่าง บริรักษ์นิติเกษตร นั้นเป็นเพียงแต่ร่างกายเท่านั้น แต่ความดีงามและความเคารพรักระหว่างพี่กระจ่างกับข้าพเจ้าจะหมดไปก็หาไม่ ข้าพเจ้ายังโศกเศร้าเสียใจคิดถึงและอาลัยต่อพี่กระจ่างมิรู้ลืม

ข้าพเจ้าถึงไม่ใช่บิดามารดาเดียวกันกับพี่กระจ่าง แต่ความเคารพรักของเราเหมือนกับพี่น้องท้องเดียวกัน ไม่ว่ามีงานในครอบครัวพี่น้องครั้งใดข้าพเจ้าก็จะได้รับข่าวและถูกเรียกตัวให้ไปร่วมงานอยู่เสมอ

พี่กระจ่างมีความสนิทสนมต่อพี่น้องหาที่เปรียบมิได้ เช่น ตอนอายุยังเด็กอยู่ น้าจีนเป็นมารดาพี่กระจ่างต้องพาพี่กระจ่างกับน้องบรรจงไปเยี่ยมบ้านข้าพเจ้าปีละหลาย ๆ ครั้ง เพราะบ้านข้าพเจ้าอยู่จังหวัดฉะเชิงเทรา กระทั่งตอนปลายชีวิต แม้ร่างกายพี่กระจ่างจะไม่ค่อยแข็งแรงก็ยังอุตส่าห์เดินทางไปเยี่ยมญาติเก่าแก่ที่ยังมีชีวิตอยู่ นับว่าเป็นคนสูงอายุที่น่านับถือยิ่ง

เมื่อเติบโตขึ้นมาข้าพเจ้ามาศึกษาที่กรุงเทพ ฯ ได้เคยมาอยู่บ้านน้าจีน น้าจีนแสดงน้ำใจเอ็นดูต่อข้าพเจ้ามากไม่เคยดุด่าแม้แต่กระทั่งทำโทษ พี่กระจ่างก็รับอบรมสั่งสอนกับข้าพเจ้าว่าให้อุตส่าห์เล่าเรียนให้เก่ง วันหลังจะได้ตั้งตัวเหมือนพี่ชาย

ครั้งอายุแก่ชราด้วยกัน พอข้าพเจ้าไม่ค่อยมีเวลาไปเยี่ยมเยียนนานหน่อย มักบ่นถึงว่าหมู่นี้ทำไมหายหน้าไปไม่ไปหาบ้าง ยังระลึกถึงกันไม่รู้จักคลาย มีอยู่ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าต้องเข้าโรงพยาบาลรักษาตัว ทั้ง ๆ พี่กระจ่างเจ็บป่วยอยู่พอได้ข่าวก็สั่งหลานหมอไปติดต่อกับแพทย์ผู้เชี่ยวชาญทางโรค

หัวใจมาช่วยตรวจรักษาอีกแรงหนึ่ง พี่กระจ่างยังเป็นห่วงตัวข้าพเจ้าถึงขนาดนี้ ข้าพเจ้ายังทรงจำอยู่ทุกวี่วัน เคยปรารภกับข้าพเจ้าว่าอย่างไรขอให้น้องอยู่ พี่ไปก่อนเถิด ข้าพเจ้าซาบซึ้งในคำพูดของพี่กระจ่างมาก และตอบว่าพี่ยังไม่เป็นอะไรมากหรอกมีหลานหมอหลายคนช่วยกันดูแลอยู่อย่างใกล้ชิด คงอยู่ได้อีกหลายปี

พี่กระจ่างเป็นคนใจบุญสุนทานมาตลอดเวลา ได้บริจาคทรัพย์มหาศาลต่อการกุศลมิได้ขาดถือว่ามนุษย์เราต้องมีใจเมตตากรุณาช่วยเหลือกันในยามยากเมื่อยังมีโอกาสสามารถทำได้ ทางวัดวาอารามเกิดชำรุดทรุดโทรมต้องการบูรณะหรือขาดอัฏฐะบริขาร มาขอบิณฑบาต พี่กระจ่างจะยกมือบรรจบด้วยความเต็มใจ ผู้เจ็บไข้ได้ป่วยยากจนเมื่อไปเห็นเข้าที่ต่างจังหวัด จะแจกจ่ายเงินให้โดยความปีติยินดี

ร่างกายพี่กระจ่างเป็นคนสมบูรณ์ผิวพรรณสง่างาม นับเป็นคนที่มีบุญวาสนาผู้หนึ่ง แต่ร่างกายมนุษย์เหมือนพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่าเกิดแก่เจ็บตายเป็นสิ่งที่ทุกคนหลีกเลี่ยงไม่ได้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่คงทนถาวรอยู่ได้มีลักษณะแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เริ่มต้นแต่เกิดขึ้นตลอดไปจนถึงแตกดับไปในที่สุดคือ อ นิ จ จั ง

ขออำนาจแห่งบุญกุศลและความดีงามตลอดชีวิตของพี่กระจ่างที่ประกอบมา จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้วิญญาณของพี่กระจ่างไปสู่สรวงสวรรค์นภาลัยด้วยเถิด

อาคม ธันวารชร

คำไว้อาลัย

ตั้งแต่จำความได้ หลาน ๆ ของคุณป้า มีความรู้จักคุ้นเคยกับคุณป้าเป็นอย่างดี เสมือนเป็นบุตร ธิดา ของท่านเอง ในสมัยนั้น คุณแม่อยู่ต่างจังหวัด พวกเราก็ยึดบ้านฝั่งธน ฯ เป็นบ้านของพวกเราในกรุงเทพ ฯ บางคนก็เกิดที่บ้านฝั่งธน ฯ ด้วยซ้ำ เพราะคุณแม่ซึ่งอยู่ต่างจังหวัด เข้ามาคลอดบุตรในกรุงเทพ ฯ บางคนก็อยู่ที่บ้านฝั่งธน ฯ เป็นระยะนาน ๆ อีกประการหนึ่งคุณป้า เป็นผู้ที่ไม่มีบุตรของตนเอง ดังนั้น ท่านจึงเกื้อกูลและรักใคร่หลาน ๆ ทุกคนถ้วนหน้ากัน หลานทุกคนก็ให้ความรักเคารพต่อท่านอย่างใกล้ชิดเสมอมา สมัยเมื่อพวกเราไปโรงเรียนเมื่อตอนเด็ก ๆ ก็ได้อาศัยร้านพิรุณพานิช เป็นจุดรวมพล เพื่อนั่งรถกลับบ้านด้วยกัน เจ็บไข้ได้ป่วยก็บอกไปที่นั่น ร้านพิรุณพานิชของคุณป้า และตัวคุณป้าเองจึงเป็นที่พึ่งทางสถานที่และที่พึ่งทางใจแก่พวกเราเสมอมา ถึงแม้จะเติบโตทำงานทำการไปแล้ว เวลาเข้าไปในเมืองเราก็ยังใช้ร้านพิรุณพานิชเป็นสถานที่นัดพบอยู่เสมอในสมัยนั้น โรงหนัง โรงละคร ร้านขายของ สำเพ็ง ล้วนแต่อยู่รายรอบใกล้ ๆ ร้านพิรุณพานิชทั้งนั้น

หลาน ๆ ทุกคนล้วนแต่ได้รับความอุดหนุน เกื้อกูลจากคุณป้าเสมอมา เวลาใครเจ็บป่วยคุณป้าจะเป็นห่วงเป็นกังวล เยี่ยมเยียนอยู่ตลอดเวลา และเมื่อเราเติบโตมีครอบครัวมีบุตรธิดากันไปแล้ว ความสนใจของคุณป้าจึงหันไปสู่บรรดาหลาน ๆ คุณยาย หลาน ๆ คุณย่า ทุกวันหยุดหรือสุดสัปดาห์ คุณป้าก็จะทำกับข้าว ขนมนมเนย มาแวะเยี่ยมเยียนหลาน ๆ

ตามบ้านต่าง ๆ รวมทั้งมีของฝากพวกเราอยู่เสมอมิได้ขาด สมัยที่คุณป้ำแข็งแรง ชอบเดินทางไปต่างจังหวัด เพื่อไปทำบุญ หรือไม่ก็พักผ่อนกับหลาน ๆ โดยจะชักชวนให้หลาน ๆ ไปด้วยกันมาก ๆ ซึ่งก็ทำให้พวกเราได้มีโอกาสพบปะ สนทนากันสนุกสนานเฮฮาทั้งหลานป้ำ และหลานย่าหลานยาย คุณป้ำดูจะมีความสุขมากในหมู่หลาน ๆ ตัวเล็ก ๆ ทั้งหลาย

พวกเราไม่มีคุณป้ำมาคอยรวมพลอีกแล้ว ไม่มีคุณป้ำที่เคารพรักผู้มีใบหน้าเต็มเปี่ยมไปด้วยความปรานีอีกแล้ว คงจะไม่มากเกินไปที่หลานทุกคนจะขอกล่าวไว้ ณ ที่นี้ว่า ในกระบวนผู้ทำความดีทั้งหลาย เห็นจะไม่มีใครเทียบคุณป้ำของเราได้ ท่านได้สร้างภาพพจน์อันดีงามและพฤติกรรมอันดีเด่นเป็นอนุสรณ์ที่สมควรระลึกถึงให้แก่พวกเราและลูก ๆ ของเราตลอดไป ท่านได้ให้และอุดหนุนเจือจานพวกเราทุกคน ท่านได้ให้และอุดหนุนเจือจานพระพุทธศาสนา ตั้งนิธิ สร้างพระ ทำบุญในกรุงเทพ ฯ และจังหวัดอื่น ๆ ทั่วประเทศ ท่านได้ให้และอุดหนุนเจือจานทางด้านที่เรียกร้องความเมตตากรุณามากที่สุดคือที่เกี่ยวกับโรงพยาบาล และกิจกรรมด้านสังคมสงเคราะห์ประเภทต่าง ๆ ท่านได้ให้จนจวบถึงวาระสุดท้าย แต่ทว่าตัวคุณป้ำเองนั้นเล่า รับไปแค่ไหนเท่าไร ในขณะที่มีชีวิตอยู่

เรา หลาน ๆ คุณป้ำ จึงขอให้วิญญาณคุณป้ำผู้ซึ่งประกอบแต่คุณความดีมาตลอดชีวิต จงได้รับความอิ่มเอิบและจงได้รับความสุขอันเป็นสรณะ เป็นการตอบสนองการให้ซึ่งไม่ต้องการการรับของคุณป้ำด้วยเถิด

หลาน ๆ ของคุณป้ำ

คำไว้อาลัย

"คุณยายใหญ่คะ สวัสดีค่ะ" เป็นคำทักทายของหลาน ๆ ที่ปฏิบัติเสมอมาด้วยความเต็มใจและคารวะเทิดทูนคุณยายใหญ่ผู้เป็นที่รักของหลานทุก ๆ คน คุณยายใหญ่มีความสุขมากเมื่อมีหลาน ๆ อยู่ล้อมรอบและหลานๆ ทุกคนก็สนุกสนาน เมื่อได้มาพบปะกันอย่างพร้อมหน้า

หลาน ๆ ทุกคนจะได้รับสิ่งของต่าง ๆ จากคุณยายใหญ่เสมอทั้งของกินของใช้ของอื่น ๆ รวมทั้งสตางค์ ดังนี้ คุณยายใหญ่จึงเป็นผู้ที่เรียกได้ว่าชนะใจคน เป็นที่เคารพรักแก่หลานทุกคน

ในแวดวงหลาน ๆ คุณยายจะแสดง สีหน้าที่มีความสุข สดชื่นเบิกบาน เมื่อมีงานใด ๆ ก็ตาม คุณยายใหญ่มักชอบทำอาหารมาร่วมรับประทาน ชอบทำแกงไก่ให้หลาน ๆ รับประทานเป็นประจำ เพราะเห็นว่าชอบ รวมทั้งทำขนมจีนน้ำพริก น้ำยา พอถึงวันเกิดหลานคนไหนก็ตาม คุณยายใหญ่ก็จะแจกเงินและให้ศีลให้พรแก่หลานคนนั้น ๆ ใบหน้าอิ่มเอิบที่ประทับใจหลานมากที่สุด ครั้งสุดท้ายก็เมื่อนิมนต์เณรตุนมาฉันที่บ้านเช้าวันนั้น คุณยายใหญ่ รับอาสาไปรับเณรให้เพราะคุณยายบอกว่าจะผ่านมาทางนั้น ทั้ง ๆ ที่คุณยายบอกวันก่อนอาจไม่มาก็ได้ นั่นเป็นครั้งสุดท้ายที่หลาน ๆ หลายคนได้มีโอกาสเห็นใบหน้าอันอิ่มเอิบของคุณยายใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเห็นหลานตุนห่มผ้าเหลือง

เราคงไม่ได้เห็นใบหน้าท่านอีกต่อไปแล้ว ไม่เห็นใบหน้าที่ทุกคนประทับใจ ไม่ได้ลิ้มรสขนม อาหาร จากฝีมือคุณยายใหญ่ เมื่อมีวันเกิดก็จะไม่มีคุณยายใหญ่มาคอยแจกสตางค์อีกแล้ว แม้จนบัดนี้หลาน ๆ ก็ระลึกถึงพระคุณของคุณยายใหญ่อยู่ตลอดไป

ถ้าคุณยายจะทราบได้ หลานทุกคนขอบอกว่ารักและคิดถึงคุณยาย-ใหญ่ ขอให้ไปสู่สุคติภพด้วย เทอญ

หลาน ๆ คุณยายใหญ่
และ หลาน ๆ คุณย่าใหญ่

สัตตปกรณาภิธัมม์

ของ

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ปุสฺสเทว

วัดราชประดิษฐ์สถิตย์มหาสีมารามราชวรวิหาร

พระธรรมสังคณีปกรณ์ที่ ๑

สมเด็จพระสังฆราช

(สา, ปุสฺสเทว) อริยวงศาคตญาณ

กรุณา วิย สตฺเตสุ. ปญฺญา ยสฺส มเหสิโน. ฯ อภิธมฺมตฺถามคฺคํ เทวานํ สมฺปวตฺตยีติ

นิทานเบื้องต้น

ดำเนินความที่พระอรรถกถาจารย์เจ้าประพันธ์ไว้ในต้นพระคัมภีร์ เป็นคำสรรเสริญพระคุณว่า ปัญญารู้ทั่วของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ใด เป็นไปแล้วในธรรมที่พระองค์จะพึงรู้ทั้งสิ้น ควรแก่พระพุทธอัธยาศัย ประหนึ่งว่า พระกรุณาที่แผ่ไปในหมู่สัตว์ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พระองค์มีพระหฤทัยอันความเอ็นดูในสัตว์นั้น หากให้เกิดอุตสาหะที่จะสั่งสอนให้แสวงปรมัตถประโยชน์ ณ กาลเมื่อทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ทรมานเดียรถีทั้งหลายให้พ่ายแพ้พุทธานุภาพแล้ว เสด็จขึ้นไปนั่ง ณ สิลาสนะอันชื่อบัณฑุกัมพล ณ ร่มไม้ปาริฉัตตในไตรทศทิพพาลัย ประกอบไปด้วย ฉัพพัณรังสีอันรุ่งเรือง ประหนึ่งว่าดวงอาทิตย์มณฑลแรกอุทัยเหนือยุคันธรบรรพต แลหมู่เทพดาอันมาแต่หมื่นจักรวาฬ นั่งแวดล้อมเฝ้าอยู่โดยรอบ ด้วยประสงค์จะฟังพระสัทธรรมเทศนา พระองค์ทรงทำพระพุทธมารดาให้เป็นประธาน ในเทวสมาคม ธัมมสวนสันนิบาต ให้อภิธัมมกถามรรค

เป็นไปด้วยเดชานุภาพพระปัญญา ทรงเริ่ม ติกมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา เป็นต้นขึ้นก่อน

ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ พระอรรถกถาจารย์เจ้าพรรณนาความไว้ว่า ประกอบด้วยกัณฑ์ ๔ คือ จิตตวิภัตติกัณฑ์ ๑ รูปวิภัตติกัณฑ์ ๑ นิเขปกัณฑ์ ๑ อัตถุทธารกัณฑ์ ๑ มีบท ๒ คือบทมาติกา ๑ บทภาชนีย์ ๑ บทมาติกานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแสดงธรรมหมวดละ ๓ ๆ กำหนดติกกะได้ ๒๒ มีกุศลติกกะเป็นต้น ตรัสแสดงธรรมเป็นหมวดละ ๒ ๆ กำหนดทุกกะร้อยทุกกะ มีเหตุทุกกะเป็นต้น แสดงเป็นอุเทสขึ้นก่อน

ธรรม ๓ ประการ

จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาใน **กุศลติกกะ** เบื้องต้นโดยเอกเทสสังขิตตนัย โดยอัตถสันนิษฐานว่า พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงธรรม ๓ ประการ คือ กุศลธรรม ๑ อกุศลธรรม ๑ อัพยากตธรรม ๑

ซึ่งชื่อว่า กุศล**ธรรม**นั้น เมื่อจะแสดงโดย วจนัตถว่า สภาพธรรมนั้น ย่อมให้ธรรมที่เป็นบาป ที่มีอาการอันบัณฑิต พึงเกลียดหวั่นไหว กำจัดให้พินาศไปเสียจากสันดาน กุศลธรรมนั้นเมื่อกำหนดโดยมูลรากที่ตั้งเป็น ๓ คือ อโลภะ ความไม่โลภ ๑ อโทสะ ความไม่ประทุษร้าย ๑ อโมหะ ความไม่หลง ๑ เป็น ๓ กุศลมูลฉะนี้

เมื่ออโลภะ อโทสะ อโมหะ ๓ กุศลมูลฉะนี้เกิดขึ้นทั้ง ๓ หรือแต่ ๒ แต่ ๑ ก็ดี ก็ให้อกุศลลามกธรรมทั้งสิ้นหวั่นไหว กำจัดให้พินาศไปเสียได้ จึงชื่อว่ากุศลธรรมด้วยประการฉะนี้

ซึ่งชื่อว่า อกุศลธรรมนั้น คือธรรมที่เป็นข้าศึกตรงแก่กุศลธรรม เมื่อกำหนดโดยมูลรากที่ตั้งก็เป็น ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ส่วนที่เป็นข้าศึกตรง แต่อโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่แสดงแล้วนั้น

อัพยากตธรรมนั้น คือธรรมที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสว่าเป็นกุศลแลอกุศล เป็นธรรมมิได้มีผลสุกพิเศษ เพื่อให้เกิดสุขและทุกข์ทั้ง ๒ ประการ

จำแนกกุศลธรรมเป็นภูมิ ๔

แลกุศลธรรมนั้น พระผู้มีภาคตรัสจำแนกโดยต่างแห่งภูมิเป็น ๔ อย่างคือ กามาพจรกุศล ๑ รูปาพจรกุศล ๑ อรูปาพจรกุศล ๑ โลกุตตรกุศล ๑ เป็น ๔ อย่าง ฉะนี้

กามาวจรกุศล ๘

กามาพจรกุศลนั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกกุศลจิตตุปบาท ๘ คือ กามาพจรกุศลจิตสหรคตไปพร้อมด้วยโสมนัสประกอบทั่ว พร้อมด้วยญาณ เป็น อสังขาริก กล้าเอง ไม่มีเครื่องปรุงเครื่องตกแต่งดวง ๑ เป็นสสังขาริก มีเครื่องปรุงเครื่องตกแต่งดวง ๑ กามาพจรกุศลจิต สหรคตไปพร้อมด้วยโสมนัสประกอบเว้นจากญาณเป็นอสังขาริกดวง ๑ เป็นสสังขาริกดวง ๑

กามาพจรกุศลจิตสหรคตด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณเป็น อสังขาริก ดวง ๑ กามาพจรสหรคตด้วยอุเบกขาประกอบเว้นจากญาณ เป็น

อสังขาริกดวง ๑ เป็นสสังขาริกดวง ๑ รวมเป็น ๘ กามาพจรกุศลจิตตุปบาท ด้วยประการฉะนี้

จำแนกกามาวจรกุศลโดยทวาร – อารมณ์

กามาพจรกุศลจิตแต่ดวงหนึ่ง ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกออกโดยทวารทั้ง ๖ คือมีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์

เมื่อเกิดขึ้นในจักขุทวาร ก็มีรูปเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นในโสตทวาร ก็มีเสียงเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นในฆานะทวารก็มีกลิ่นเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นในชิวหาทวาร ก็มีรสเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นในกายทวาร ก็มีสิ่งซึ่งจะสัมผัสเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นในมโนทวาร ก็มีธรรมที่เฉพาะรู้ด้วยใจเป็นอารมณ์

ธรรมที่เข้าประกอบพร้อม

เมื่อกามาวจรจิตเกิดขึ้นแล้ว เจตสิกธรรมทั้งหลายมี ผัสส แล เวทนา สัญญา เจตนา เป็นต้น ก็เกิดขึ้นช่วยอุดหนุนค้ำ ชูให้สำเร็จกิจเป็นกุศล แท้จริงอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมมายังคลองในทวารทั้ง ๖ คือกระทบประสาทรูปตามฐานแห่งตนแล้ว แลรวมลงในมโนทวาร ก็แต่ธัมมารมณ์ที่จะมายังมโนทวารนั้น กิจอันด้วยจักกระทบประสาทรูป เช่นอย่างอารมณ์ทั้ง ๕ นั้นไม่มี ย่อมมายังคลองในมโนทวารซึ่งเป็นสถานที่ตั้งแห่งตนเท่านั้น

อารมณ์ ๖ เป็นชวนะกุศล ๓

ก็แลชวนะที่มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นประชุมลงในมโนทวารนั้น ย่อมให้เกิดกุศลธรรมได้ ๓ ประการ คือ ทานมัยกุศล ศีลมัยกุศล ภาวนามัยกุศล แม้ชวนะที่มีเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมเป็นอารมณ์ก็ดี ก็ย่อมให้เกิดกุศลธรรมได้ ๓ อย่าง ๆ ฉะนั้น.

กุศลจิต ถึงพร้อมด้วยเจตนา

เมื่อจะกล่าวโดยเนื้อความแล้ว เจตนาของสัตว์อันมีสันดาน ยังประกอบด้วยกิเลสานุสัย เมื่อได้เห็นรูป หรือได้ฟังสำเนียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องด้วยเครื่องสัมผัส รู้ธรรมที่เฉพาะรู้ด้วยใจ เป็นไปด้วยอันบริจาคและอุปการะพัศดุสิ่งของ

กามาวจรกุศล — บุญญกิริยาวัตถุ ๑๐

กามาพจรกุศลนั้น เมื่อจะกล่าวโดยพิสดาร ตามบุญญกิริยาวัตถุก็เป็น ๑๐ ประการคือ ทานที่ ๑ ศีลที่ ๒ ภาวนาที่ ๓ อปจายนที่ ๔ เวยยาวัจจะที่ครบ ๕ ปัตติทานที่ครบ ๖ ปัตตานุโมทนาที่ ๗ ธัมมสวนะเป็นที่ ๘ ธัมมเทศนาเป็นที่ ๙ ทิฏฐุชุกรรมเป็นที่ ๑๐

ทานมัย

เมื่อกล่าวโดยเนื้อความแล้ว เจตนาของสัตว์ อันมีสันดานพร้อมด้วยกิเลสานุสัย เป็นไปด้วยบริจาคพัศดุสิ่งของ ๆ ตนที่มีอยู่ให้แก่ผู้อื่น ด้วยปรารถนาจะบูชาหรือจะอนุเคราะห์ เจตนานั้นชื่อว่าทาน.

ศีลมัย

ศีลนั้น เจตนาที่เป็นไปแก่บุคคล ที่ดำรงรักษากาย วจีกรรม คือบุคคล มาสมาทานอยู่ ซึ่งศีล ๕ ด้วย เป็นนิจศีล สมาทานอยู่ซึ่งสิกขาบท ๘ ด้วยเป็นองค์อุโบสถ สมาทานสิกขาบท ๑๐ ด้วยเป็นอดิเรกศีลปฏิบัติก็ดี บุคคลผู้ให้ศีล ที่ตนสมาทานแล้ว บริบูรณ์อยู่ บำเพ็ญปฏิบัติอยู่ก็ดี บุคคลแม้ไม่ได้สมาทาน แลมาเว้นงดจากทุจริต ในกายแลวาจาที่ถึงพร้อมเข้า จะล่วงทำแต่หาทำไม่ งดเว้นเสียเป็นสัมปัตตวิรัติก็ดี บุคคลผู้บรรพชามีศีล สมาทานสำเร็จด้วยสรณคมน์ และบำเพ็ญให้บริบูรณ์อยู่ดังนี้ก็ดี.

บุคคลผู้อุปสมบท สมาทานสังวรในโรงอุโบสถก็ดี บำเพ็ญปาฏิโมกขสังวรให้บริบูรณ์ด้วย ไม่ล่วงในพุทธบัญญัติ แลทำตามในข้อ อนุญาตก็ดี เจตนาที่เป็นไป แต่บุคคลผู้ระวังรักษากายวจีดังกล่าวมานี้ชื่อว่าศีล

ภาวนามัย

ภาวนานั้น เจตนาอันเป็นไปในกัมมัฏฐาน มีกสิณเป็นต้นก็ดี เป็นไปในวิปัสสนาภูมิทั้ง ๔ มีขันธ์เป็นต้นก็ดี ด้วยสามารถแห่งบริกรรม และพิจารณาเป็นแต่กามาพจรธรรม ส่วนที่ยังไม่บรรลุอัปปนา เจตนาเป็นเหตุให้เกิดกุศลในจิตนี้ชื่อว่า ภาวนา เจตนาให้กุศลเกิด ให้กุศลเจริญ แม้ถึงเจตนาเป็นเหตุเล่าเรียนศิลปศาสตร์ไม่มีโทษถึงซึ่งประชุมลงในภาวนาบุญกิริยาวัตถุนี้แท้จริง.

อปจายนมัย

อปจายนะนั้น เจตนาที่เป็นเหตุ กระทำซึ่งความนับถือ มากด้วยวิธี มีคำนับ ต้อนรับ และให้อาสนะเป็นต้น แด่บุคคลเจริญวัย เจริญคุณ ด้วยอัธยาศัยไม่เศร้าหมอง ด้วยอามิสลาภสักการะ ชื่อว่า อปจายนะ กุศลเจตนาเป็นเหตุ คำนับ, ต่ำตน

เวยยาวัจจมัย

เวยยาวัจจะนั้น เจตนาเป็นเหตุทำกิจนั้น ๆ แด่ผู้อื่นที่ป่วยเจ็บเป็นต้น ด้วยอัธยาศัย ไม่เศร้าหมองไม่มุ่งต่ออามิสลาภสักการะ เจตนาเป็นเหตุช่วย ทำกิจท่านผู้อื่นด้วย อัธยาศัยอันบริสุทธิ์นี้ ชื่อว่า เวยยาวัจจ กุศลเจตนาเป็นเหตุขวนขวาย

ปัตติทานมัย

ปัตติทานะนั้น เจตนาอันไกลจาก ฤษยา และตระหนี่ เป็นเหตุหวังเฉพาะซึ่งความที่แห่งบุญ อันเกิดขึ้นแล้ว ณ สันดานแห่งตน จะได้ทั่วไปด้วยบุคคลทั้งหลายอื่น ชื่อว่า ปัตติทานเจตนาอันเป็นเหตุให้ซึ่งส่วนบุญส่วนกุศล

ปัตตานุโมทนามัย

ปัตตานุโมทนานั้น เจตนารักใคร่อันไกลจาก ถัมภะ และมานะ เป็นเหตุ อนุโมทนาเฉพาะซึ่งบุญผู้อื่นได้ให้แล้ว ยินดีบันเทิงตามด้วยจิตอันปราศจากมลทิน คือ ตระหนี่ อนึ่ง แม้บุญที่ท่านผู้อื่นมิได้ออกวาจา

ให้แก่ตน ได้ยินได้ฟังได้รู้ได้เห็นแล้วพลอยยินดีตาม ชื่อว่า ปัตตานุโมทนา เจตนาเป็นเหตุอนุโมทนาซึ่งบุญ

ธัมมสวนมัย

ธัมมสวนมัยนั้น เจตนาเป็นเหตุฟังตั้งไว้ซึ่งประโยชน์ด้วยอัธยาศัย ไม่เศร้าหมอง เป็นไปด้วยสามารถแห่งอันแผ่ไป ซึ่งประโยชน์แก่ตนว่า เราจักฟังคำนี้อย่างนี้ แล้วจะปฏิบัติที่ท่านกล่าวไว้ในธรรมนั้น ก็จักเป็นคนบรรลุคุณพิเศษอันเป็นโลกียและโลกุตตระดังนี้ หรือแผ่ไปซึ่งประโยชน์แด่ผู้อื่นว่า เราจักฟังธรรมนี้ แล้วเป็นพหูสูตร์ จักทรงไว้มาก แล้วจักอนุเคราะห์ให้ผู้อื่นด้วยอุบายวิธีมีแสดงธรรมสั่งสอนเป็นต้นดังนี้ เจตนาเป็นเหตุฟังตั้งประโยชน์ไว้ด้วยอัธยาศัยไม่เศร้าหมอง เป็นไปด้วยสามารถแผ่ประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น โดยสุจริตธรรมฉะนี้ ชื่อว่า ธัมมสวนะ กุศล เจตนาเป็นเหตุฟังซึ่งภาษิตอันชอบ มีวิชาศิลปศาสตร์ เป็นต้น อันไม่มีโทษ ก็สงเคราะห์เข้าในธัมมสวนะบุญญกิริยาวัตถุนี้แท้จริง

ธัมมเทสนามัย

ธรรมเทสนานั้น เจตนาตั้งประโยชน์แด่ผู้อื่นโดยกระทำในจิต โดยแยบคาย โดยอุบาย ที่ชอบด้วยอัธยาศัย ไม่มุ่งต่ออามิสลาภสักการะเป็นต้น แสดงอรรถะธรรมะแด่ผู้อื่น ด้วยหวังจะให้เป็นประโยชน์ ชื่อว่าธรรมเทสนา เจตนาเป็นเหตุแสดงธรรม แม้ถึงเจตนาเป็นเหตุ แสดงซึ่งภาษิตควรฟังควรรักษา มีวิชาศิลปศาสตร์ไม่มีโทษ ก็สงเคราะห์ในธรรมเทศนาบุญญกิริยาวัตถุนี้แท้จริง.

ทิฏฐุชุกรรม

ทิฏฐุชุกรรมนั้น ความทำทิฏฐิให้ตรงด้วยสามารถแห่งสัมมาทัสสนะ อันเห็นชอบเป็นไป โดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลอยู่ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ทิฏฐุชุกรรม สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ โดยสภาพแห่งกรรม แลผล ก็ดี และสรณคมน์ก็ดี การกระทำทิฏฐิให้ตรงฉะนี้ ชื่อว่าทิฏฐุชุกรรม ทำทิฏฐิความเห็นให้ตรง

ย่นบุญญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็น ๓

เจตนาที่เป็นบุญญกิริยาทั้ง ๑๐ นี้ เมื่อย่นลงคงเป็น ๓ คือ *ทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย* บุญญกิริยาวัตถุ ๗ ประการ สงเคราะห์ในบุญญ-กิริยาวัตถุ ๓ นั้น ปัตติทานมัยและปัตตานุโมทนามัย ๒ อย่างนี้ย่นลงใน **ทานมัย** เพราะว่าเป็นข้าศึกแก่ความฤษยาและความตระหนี่เช่นเดียวกับทาน

ฝ่ายอปจายนะและเวยยาวัจจะ กรรมทั้ง ๒ สงเคราะห์ **ศีลมัย** เพราะเป็นจารีตศีล

ฝ่ายธรรมเทศนา แลธัมมสวนะ แลทิฏฐุชุกรรม ๓ นั้น สงเคราะห์ลงใน **ภาวนามัย**

ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๑ เป็นแดนกุศล

กามาพจรกุศล ซึ่งล้วนแล้วด้วยทานแลศีลแลภาวนา เมื่อสำเร็จเป็นไปในสันดานสัตว์ทั้งหลาย ก็เป็นไปด้วยกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวง

หนึ่ง เมื่อจะเกิดนั้นอาศัยซึ่งทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่งมีรูปใดเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ ตามทวารนั้นๆ ผัสสเจตสิกธรรมเป็นต้น มาปรารภอารมณ์นั้นๆ เกิดขึ้นพร้อมเพรียง ช่วยอุดหนุนกามาพจรกุศลจิต ๘ ดวงนั้น เจตนาของบุคคลอันปรารภอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว บริจาคสิ่งของแห่งตนที่มีอยู่ให้แก่ผู้อื่น ด้วยปรารถนาจะบูชา หรือ อนุเคราะห์ เจตนานั้นชื่อว่าทาน

เจตนาของบุคคลอันปรารภอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว ระวังรักษากายกรรมวจีกรรม ให้ดำรงอยู่เป็นปรกติดีงามด้วยความดำริห์ว่า อันนี้แลเป็นปรกติเป็นวงศ์สกุล เป็นวัตปฏิบัติของเรา หรือได้รักษากายกรรม วจีกรรมคือสมาทานซึ่งศีล ๕ ด้วยเป็นนิจศีล สมาทานสิกขาบท ๘ ถึงอธิศีลสิกขาเป็นที่สุด เจตนาอันนั้นชื่อว่าศีล

เจตนาของบุคคล อันปรารภอารมณ์ทั้ง ๖ นั้น แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง รำพึงพิจารณาโดยความเป็นของรู้สิ้นไปเสื่อมไป เจตนานั้นชื่อว่าภาวนา

เจตนาในกุศลเป็นชนกกรรมชนกปัจจัย

กามาพจรกุศล เมื่อสำเร็จเป็นไปในสันดานสัตว์ทั้งหลาย สัตว์จะก่อสร้างบำเพ็ญก็คงบำเพ็ญด้วยกุศลจิต ๘ ดวงนั้น ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อบุคคลคิดว่า เราจักให้ทานบัดนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาพจรกุศลจิต ๘ ดวงนั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้ถึงเมื่อให้ทานอยู่เล่า ก็ย่อมให้ด้วยกามาพจรกุศล

จิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งใน ๘ ดวงนั้น ถึงได้ให้ได้บริจาคแล้ว มาพิจารณานึกว่า เราได้ให้ทานแล้วดังนี้เล่า ก็ย่อมพิจารณาคำนึงด้วยกามาพจรกุศลจิตดวงใดดวงหนึ่งใน ๘ ดวงนั้น

แท้จริงถึงแม้ว่าจะคิดบำเพ็ญศีลและคิดถึงศีลที่ตนบำเพ็ญอยู่แลพิจารณาถึงศีลที่ตนบำเพ็ญแล้วดังนี้ก็ดี

เมื่อจะคิดบำเพ็ญภาวนา แลขณะเมื่อพิจารณาอยู่ แลคิดว่าเราบำเพ็ญภาวนาแล้วดังนี้ก็ดี ก็ย่อมคิดแลพิจารณาด้วยกามาพจรกุศล ๘ ดวงนั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แท้จริงกุศลสุจริตส่วนกามาพจรภูมินี้ เมื่อนิยมตามกรรมทวารก็เป็น ๓ คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม แลเป็น ๓ คือ ทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย เป็น ๘ ตามกามาพจรกุศลจิตตุปบาทด้วยประการดังนี้

แต่บรรดากุศลธรรมทั้งปวง ที่อาศัยซึ่งทวารแลอารมณ์นั้น ๆ ส่วนที่จะให้สัตว์ผู้บำเพ็ญปฏิบัติบรรลุสุขุมสวัสดีในกามธาตุ แลเป็นชนกปัจจัยในกามาพจร สุคติสถาน ก็สรุปลงว่าเป็นกามาพจรกุศล ทั้งสิ้นด้วยประการฉะนี้

รูปาวจรกุศลมรรคภาวนา

ในรูปาพจรกุศลนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกโดย "มรรคภาวนา" จิตพร้อมด้วยเจตสิกธรรม เป็นมโนกรรมภาวนามัยสา ธุชนมาอาศัยเจริญในสมถะกัมมัฏฐาน มีปฐวีกสิณ เป็นต้น โดยลำดับแห่งภาวนาวิธี เพื่อเข้าไปถึงซึ่งรูปาพจรภพ ได้บรรลุมหรคตรูปาพจรฌานโดยจตุกนัย แลปัญจกนัย ถึงซึ่งอัปปนา

จตุกนัย

รูปาพจรฌานโดยจตุกนัยคือ ปฐมฌาน ความเพ่งทีแรกมาละองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ทุติยฌาน ความเพ่งที่ ๒ มาละ วิตก วิจารเสีย คงแต่องค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานความเพ่งที่ ๓ มาละปีติเสีย คงแต่องค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานความเพ่งที่ ๔ มาละสุขเสีย มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา.

ปัญจกนัย

รูปาพจรฌานโดยปัญจกนัยนั้น ปฐมฌานมีองค์คงตามที่ ทุติยฌาน มาละ วิตก อย่างเดียวมีองค์ ๔ คือวิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌาน มาละวิจารเสียมี ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌาน มาละปีติเสีย มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา ปัญจมฌาน มาละสุขมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

มหรคตรูปาวจร มโนกรรมภาวนา

ในมหรคตรูปาพจรธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกโดยภาวนาฉะนี้ วิธีต่างโดยธรรมซึ่งเป็นอธิบดี ๔ แลความปฏิบัติ แลความตรัสรู้เป็นต้น พร้อมเจตสิกธรรม มีผัสสะแลเวทนาเป็นต้น โดยวิถารนัยเป็นมโนกรรมภาวนามัย ถึงซึ่งอัปปนา เป็นปัจจัยแก่รูปธาตุ สามารถจะนำมาซึ่งความสุข ตามภูมิแห่งตน สรุปลงว่า เป็นรูปาพจรกุศลด้วยประการฉะนี้

อรูปาวจรกุศล

ในอรูปาพจรกุศล พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกโดยอรูปาพจรสมาบัติ ทั้ง ๔ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่ความสุขในอรูปธาตุ มีนิยมตาม มรรคภาวนา จิตทั้ง ๔ ดวงพร้อมเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นต้น ที่สาธุชนมาอาศัย ซึ่งรูปาพจรจตุตถฌานเป็นภาคพื้นก้าวล่วงสัญญาในรูปนั้นเสีย และอัศดงดับปฏิฆะสัญญา ไม่ทำในใจซึ่งนานัตตาสัญญาด้วยประการทั้งปวง บรรลุอากาสานัญจายตนสมาบัติ แล วิญญาณัญจายตนะสมาบัติ อากิญจัญญายตนะสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ตามลำดับ ต่างโดยภาวนาวิธีทำ ซึ่งเป็นอธิบดีทั้ง ๔ เป็นต้น เป็นมโนกรรมภาวนามัย เป็นปัจจัยแก่ความสุขในอรูปธาตุ สรุปลงว่า เป็นอรูปาพจรกุศลด้วยประการฉะนี้

โลกุตตรกุศล

ในโลกุตตรกุศลนั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนก โลกุตตรธรรมฌานภาวนา วิธีที่สาธุชนผู้มีความประสงค์จะบรรลุโลกุตตรกุศล คือ อริยมรรคธรรม มาบำเพ็ญภาวนาในโลกุตตรมหรคตธรรมทั้ง ๔ แล ๕ โดยจตุกนัย แลปัญจกนัย ซึ่งเป็นเครื่องจะนำออกไปให้ถึงซึ่งความไม่เป็นปัจจัยก่อกาม รูปา อรูปธาตุ นิยมโดยมรรคผลจิตตุปปาทที่สหรคตด้วยฌานธรรม พร้อมเจตสิกมีผัสสะ เป็นต้น เป็นอุบายที่จะแปลงโลกีย์จิตมายังโลกุตตรกุศลจิต ๔ แลโลกุตตรวิปากจิต ๔ นำมาซึ่งพระนิพพานปรมัตถสุข ให้สัตว์พ้นสังสารทุกข์ทั้งปวงเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคตรัสสรุปลงว่า เป็นโลกุตตรกุศลด้วยประการฉะนี้

สรุปกุศลทั้ง ๔ ภูมิ

กุศลทั้ง ๔ ภูมิ อันนำมาซึ่งความสุข ตามสามารถแห่งตน ๆ แด่สัตว์ผู้ได้ก่อสร้างสั่งสมบำเพ็ญไว้ เกิดขึ้นในสันดานก็สาธกสรุปลงในบทมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา ด้วยประการฉะนี้

อกุศลธรรม ๑๒

บทว่า อกุสลา ธมฺมา นั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกอกุศล-ธรรม นิยมโดยอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวงคือ อกุศลจิต ส่วนโลภมูล ๘ โทสะมูล ๒ โมหะมูล ๒ จิตอันเป็นไปพร้อมด้วยความโสมนัส ประกอบทั่วพร้อมด้วยทิฏฐิเป็นอสังขาริกกล้าเอง ไม่มีเครื่องปรุงเครื่องตกแต่งดวง ๑ เป็นสสังขาริก มีเครื่องปรุงตกแต่งดวง ๑ จิตอันสหรคตด้วยโสมนัสประกอบเว้นจากทิฏฐิ เป็นอสังขาริกดวง ๑ เป็นสสังขาริกดวง ๑ จิตอันสหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบทั่วพร้อมด้วยทิฏฐิเป็นอสังขาริกดวง ๑ เป็นสสังขาริกดวง ๑ จิตอันสหรคตด้วยอุเบกขาประกอบเว้นจากทิฏฐิเป็นอสังขาริกดวง ๑ เป็นสสังขาริกดวง ๑ นี้เป็นโลภะมูล ๘ ดวง

โทสะมูล ๒

จิตที่เป็นสหรคต ไปพร้อมด้วยโทมนัส ประกอบทั่วพร้อมด้วยปฏิฆะเป็นอสังขาริกดวง ๑ เป็นสสังขาริกดวง ๑ นี้เป็นส่วนโทสะมูล ๒ ดวง

โมหะมูล ๒

จิตที่สหรคตไปพร้อมด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉาดวง ๑ สัมปยุตด้วยอุทธัจจะดวง ๑ นี้เป็นโมหะมูล ๒ ดวง

อกุศลจิต อาศัยทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ เกิด

ก็แลอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ เมื่อจะเกิดนั้นก็อาศัยทวารทั้ง ๖ เมื่อเกิดขึ้นอาศัยจักขุทวาร ก็มีรูปเป็นอารมณ์ เมื่ออาศัยโสต ฆานะ ชิวหา กาย มโน ทวาร ก็มีเสียง แลกลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม เป็นอารมณ์ ตามตำแหน่งแห่งตน ๆ ผัสสะเจตสิกเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นอุดหนุน อกุศลจิตนั้น ๆ อกุศลธรรมนั้น เมื่อจะย่นเข้าโดยมูลรากที่ตั้งเป็น ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ๓ อกุศลมูลฉะนี้

กรรม — ทวาร

เมื่อนิยมตามกรรมทวารก็เป็นอกุศล ๓ อย่าง ที่เป็นไปในกายทวาร ก็ชื่อว่า กายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร ก็ชื่อว่าวจีกรรม ที่เป็นไปในมโนทวารก็ชื่อว่ามโนกรรม บุคคลที่มีสันดานอันโลภะ หรือโทสะ โมหะ เข้าครอบงำ ทำให้วิปติไปแล้ว เมื่อจะทำกิจการที่จะทำด้วยกาย ก็ย่อมปลงชีพแห่งสัตว์ให้พินาศแล้ว ถือเอาพัศดุที่เจ้าของมิได้ให้ แลประพฤติกามมิจฉาทุจริตในกายทวาร.

วจีทวาร — วจีกรรม

เมื่อเจรจาเล่า ก็ย่อมเจรจามุสาวาท คำเท็จทางจะหักประโยชน์ผู้อื่น แลส่อเสียดบดความรักของท่านให้สูญหาย แลคำหยาบคายให้เกิดเคืองโสตผู้อื่น แลคำโปรยประโยชน์เสียโดยวิสัย แห่งผู้ที่จะไม่สำรวมวาจา ส่วนทุจริตในวจีทวาร

มโนทวาร — มโนกรรม

เมื่อไม่ทำไม่เจรจาเล่า ก็ย่อมนึงนึก เพ่งเฉพาะปรารถนาพัศดุผู้อื่น แลคิดแช่งสัตว์ให้พินาศ แลคิดเห็นผิด ส่วนทุจริตในมโนทวาร โทษที่บัณฑิตพึงเว้นน้อยใหญ่ทั้งสิ้น ก็ประชุมลงในอกุศลมูลทั้ง ๓ ประการ โดยไม่เหลือ

อกุศลจิต — มีทุคติเป็นผล

แต่บรรดาอกุศลทุจริตลามกธรรมทั้งสิ้น ซึ่งเป็นปัจจัยจะให้สัตว์เสวยทุกข์ทนลำบากในอบายสถานทั้ง ๔ แม้จะเป็นอุปปีฬกกรรมตามเบียดเบียนให้ถึงในสุคติสถานก็ดี พระผู้มีพระภาคตรัสสาธกลงในบทว่า อกุสลา ธมฺมา ด้วยประการฉะนี้.

อัพยากตาธัมมา โดยพิสดาร

ในบทว่า อพฺยากตา ธมฺมา นั้นเล่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยอัพยากตธรรม ๑๒๓ คือ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ รูป ๒๘ นิพพาน ๑ ประสม เข้าจึงเป็นอัพยากตธรรม ๑๒๓ โดยพิสดาร

โดยสังเขป

ถ้าจะนับโดยสังเขปได้อัพยากตธรรม ๖๘ คือ วิปากจิต ๓๖ แล โลกียจิต ๒๐ ทั้งสองนี้ผสมกันเข้านับเป็น ๑ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ รูป ๒๘ นิพพาน ๑ จึงเป็นอัพยากตธรรม ๖๘ ด้วยกัน

เหตุแห่งอัพยากตธรรม

เหตุใดธรรมทั้งหลายเหล่านี้จึงชื่อว่าอัพยากฤตเพราะว่าสมเด็จพระ-ผู้มีพระภาคมิได้กล่าวว่า เป็นกุศล อกุศลแท้จริง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นวิปากจิต ๓๖ คือ กามาพจรวิปาก ๒๓ รูปาพจรวิปาก ๕ อรูปาพจร วิปาก ๔ โลกุตตรวิปาก ๔ ก็วิปากจิตทั้ง ๓๖ นี้ เป็นกุศลก็ใช่ จะเป็น อกุศลก็ใช่ อาศัยเหตุดังนี้ท่านจึงเรียกอัพยากฤต

กิริยาจิต ๒๐ เป็นอัพยากฤต

อนึ่งกิริยาจิต ๒๐ ดวง คือ กามาพจรกิริยาจิต ๑๑ รูปกิริยา ๕ อรูปกิริยา ๔ นั้นเล่า จะเป็นกุศลก็ใช่ อกุศลก็ใช่ อาศัยเหตุดังนี้จึงชื่อว่า อัพยากฤต

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เป็นอัพยากฤต

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ นั้น จะเป็นกุศลก็ใช่ อกุศลก็ใช่ ย่อมมี ลักษณะแปรปรวนไปมา เมื่อกุศลจิตเกิดก็เกิดด้วย เมื่ออกุศลจิตเกิดก็เกิด

ด้วย วิปากจิตเกิดก็เกิดด้วย มีธรรมแปรปรวนไปมา บมิได้แน่นอน เหตุดังนั้นบัณฑิตพึงสันนิษฐานว่า อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวงนี้ เมื่อเกิดสัมปยุต ด้วยกุศลจิต ท่านก็นับเข้าว่ากุศล ข้างในหมวดข้างกุศล ถ้ามาเกิดสัมปยุตด้วยจิตเป็น อกุศลท่านก็นับว่า อกุศลในหมวดข้างอกุศล เมื่อสัมปยุตด้วยวิปากจิต แลกิริยาจิต ท่านก็นับเข้าในหมวด ข้างอัพยากฤต จัดเข้าเป็นอัพยากฤต ด้วยประการฉะนี้

โสภณเจตสิก ๒๕ เป็นอัพยากฤต

ก็แลโสภณเจตสิก ๒๕ นั้นเล่า จะเป็นกุศลแท้ก็ว่าไม่ได้ เมื่อกุศลจิตเกิดก็เกิดด้วย เมื่อกิริยาจิตหรือวิปากจิตเกิดก็เกิดด้วย เหตุดังนั้นบัณฑิตพึงสันนิษฐานว่า โสภณเจตสิก ๒๕ ดวงนี้ เมื่อเกิดสัมปยุตด้วยกุศลจิต ท่านก็นับว่าเป็นกุศล แต่ถ้าว่าจะเป็นกุศลนั้นไม่ได้ อาศัยว่าโสภณเจตสิก ๒๕ ดวงนี้ ย่อมเกิดด้วยวิปากจิต แลกิริยาจิตบ้าง ท่านจึงนับเข้าในบทว่า อพฺยากตา ธมฺมาฯ

รูปที่ ๒๘ เป็นอัพยากฤต

ก็ในรูป ๒๘ นั้นเล่า คือมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ ก็ย่อมมีธรรมดาแปรปรวนกลับกลอกไป ถ้าจิตที่เกิดขึ้นนั้นเป็นกุศล รูปก็พลอยเป็นกุศล ให้สำเร็จกิจข้างการดี ถ้าจิตที่เกิดนั้นเป็นบาปรูปก็พลอยเป็นบาปให้สำเร็จกิจข้างการบาป สุดแท้แต่ข้างไหนเกิดกล้า ก็พลอยไปข้างนั้น ถ้าจิตเป็นกุศลมีกำลังกล้าก็กระทำให้อกุศลนั้นสูญไป รูปก็พลอยเป็นไปตาม

ข้างกุศลจิต ให้กระทำซึ่งการกุศลมีประการต่าง ๆ กาลใดถ้าอกุศลจิตเกิดกล้าก็กระทำกุศลจิตให้เสื่อมอันตรธานไป รูปนั้นก็พลอยเป็นไปตามข้างอกุศล ย่อมบันดาลให้กระทำที่เป็นบาปหยาบช้าต่าง ๆ อาศัยเหตุที่ว่ารูปทั้งปวงแปรปรวนเป็นไปตามจิตเช่นนี้ ท่านจึงจัดรูปทั้ง ๒๘ ประการว่าเป็นอัพยากฤต นับเข้าในบทว่า อพฺยากตา ธมฺมาฯ

พระนิพพานเป็นอัพยากฤต

อนึ่งพระนิพพานนั้นเล่า จะนับว่าเป็นกุศลก็ใช่อกุศลก็ใช่ ตั้งอยู่ในท่ามกลางหว่างกุศลอกุศล เหตุดังนั้นท่านจึงนับว่า พระนิพพานสงเคราะห์เข้าในบทว่า อพฺยากตา ธมฺมา นี้แลธรรมทั้งหลายที่เป็นอัพยากฤต นับเข้าได้ ๑๒๓ โดยพิสดารด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกกุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม เป็น ๓ ประการฉะนี้

รับพระราชทาน ถวายวิสัชชนาในธรรมสังคณีปกรณ์โดยกุศลติกนิเทศสังขิตนัย ประดับพระปัญญาบารมี สนองพระเดชพระคุณแต่เท่านี้ เอวังก็มี ด้วยประการฉะนี้ฯ

พระวิภังคกถาปกรณ์ที่ ๒

จตุสจฺจทโส นาโถ จตุธา ธมฺมสงฺคณึ ปกาสยิตฺวา สมฺพุทฺโธ ตสฺเสว สมนนฺตรํ อุเปโต พุทฺธธมฺเมหิ อฏฺฐารสหิ นายโก อฏฺฐารสนฺนํ ขนฺธาทิวิภงฺคนํ วเสน ยํ วิภงฺคํ เทสยิ สตฺถา ตสฺส สํวณฺณนากฺกโม อิทานิ ยสฺมา สมฺปตฺโต ตสฺมา ตสฺสตฺถ วณฺณนํ กริสฺสามิ วิคาหิตฺวา โปราณฏฺฐกถานยํ สทฺธมฺเม คารวํ กตฺวา ตํ สุณาถ สมาหิตาติฯ

เนื้อความเบื้องต้น

ในคัมภีร์ที่ ๒ เป็นลำดับแห่งสังคณีปกรณ์ มีคำปฏิญาณในพระ-อรรถกถาว่า จตุสจฺจทโส นาโถ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นที่พึ่งของสัตว์โลก เห็นซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ด้วยพระสยัมภูญาณ ทรงปกาสิต ธัมมสังคณีโดยส่วนทั้ง ๔ จบแล้ว อุเปโต พุทฺธธมฺเมหิ อฏฺฐารสหิ นายโก พระองค์เป็นนายกนำเวนัยให้ดำเนินในทางพระนิพพาน พระองค์ประกอบด้วยพุทธธรรม ๑๘ ได้ทรงแสดงแล้วซึ่งคัมภีร์วิภังค์ใด โดยอำนาจแห่งวิภังค์ ๑๘ มีขันธวิภังค์เป็นต้น ตสฺส สํวณฺณนกฺกโม ลำดับแห่งอันจะพรรณนา ซึ่งคัมภีร์วิภังค์นั้น แลได้ถึงแล้วในกาลบัดนี้ เหตุดังนั้น ข้าพเจ้าผู้อรรถกถาจารย์ จักกระทำซึ่งอรรถกถา พรรณนาความแห่งคัมภีร์-วิภังค์นั้น ตามอรรถกถานัย ซึ่งเป็นของเก่า สทฺธมฺเม คารวํ กตฺวา ขอพุทธบรรพษัท จงกระทำซึ่งเคารพในสัทธรรม ตั้งจิตฟังกถามรรคที่จะ

พรรณนาไปในกาลบัดนี้ พระอรรถกถาจารย์เจ้ากล่าวอารัมภกถาดังนี้แล้ว พรรณนาความในคัมภีร์วิภังค์โดยพิสดารตามลำดับวิภังค์ทั้ง ๑๘ มีขันธวิภังค์เป็นต้นฯ แลคัมภีร์วิภังค์นี้ ประดับด้วยวิภังค์ ๑๘

แจกขันธวิภังค์ที่ ๑

ขันธวิภังค์ที่ ๑ แจกนามรูปโดยหมวดโดยกอง ๕ อย่าง รูปส่วนที่ฉิบหายเพราะเย็นแลร้อนเป็นต้นหมวด ๑ ชื่อรูปขันธ์กองรูปฯ เวทนาความที่เสวยอารมณ์สุข ทุกข์อุเบกขาหมวด ๑ ชื่อว่าเวทนาขันธ์กองเวทนาฯ สัญญาความจำได้จำไว้ หมายรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรม ๖ อารมณ์นี้หมวด ๑ ชื่อว่าสัญญาขันธ์ กองสัญญาฯ สังขารธรรมอันปรุงใจ คือเจตนาอันคิดอ่านเกิดขึ้นในจิตปรารภรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมอันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์เป็นหมวด ๑ ชื่อสังขารักขันธ์กองสังขารฯ วิญญาณ ใจที่รู้อารมณ์โดยพิเศษเกิดในจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มนะ ๖ สถานนี้หมวด ๑ ชื่อว่าวิญญาณักขันธ์ กองวิญญาณฯ เป็นขันธ์ ๕ ประการฉะนี้ แจกในขันธวิภังค์ ๑ ฯ

แจกอายตนะวิภังค์ที่ ๒

อายตนะวิภังค์ที่ ๒ แจกอายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย ใจ ภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรม รวมเป็น ๑๒ แลของ ๑๒ อย่างนี้ ต่อผลต่อกำไรนำสัตว์ให้ยืดยาวจึงชื่อว่าอายตนะจำแนกในอายตนะวิภังค์ฯ

แจกธาตุวิภังค์ที่ ๓

ธาตุวิภังค์ที่ ๓ แจกธาตุโดยประเภท ๑๘ โดยหมวดหมู่ ๖ หมู่ ๆ ละ ๓ ละ ๓ อายตนะ ๑๒ ที่แจกแล้วนั้น กับวิญญาณในทวาร ๖ จึงเป็น ๑๘ แจกเป็น ๖ หมู่ ดังนี้ จักษุ ๑ รูป ๑ วิญญาณเป็นไปในจักษุ ๑ เป็นธาตุอย่างหนึ่ง ๆ ๓ นี้หมู่หนึ่ง ฯ โสต ๑ เสียง ๑ วิญญาณเป็นไปในโสต ๑ ๓ นี้หมู่ที่ ๒ ฯ ฆานะ ๑ กลิ่น ๑ วิญญาณเป็นไปในฆานะ ๑ ๓ นี้เป็นหมู่ที่ ๓ ฯ ชิวหา ๑ รส ๑ วิญญาณเป็นไปในชิวหา ๑ ๓ นี้หมู่ที่ ๔ ฯ กาย ๑ โผฏฐัพพ ๑ วิญญาณเป็นไปในกาย ๑ ๓ นี้หมู่ที่ครบ ๕ ฯ มนะใจ ๑ ธรรม ๑ วิญญาณเป็นไปในมนะ ๑ ๓ นี้หมู่ที่ครบ ๖ หมู่ละ ๓ ๆ ๖ หมู่นี้ ทรงปรกติของตนไว้ชื่อว่าธาตุ ๑๘ จำแนกในธาตุวิภังค์ ฯ

แจกสัจจะวิภังค์ที่ ๔

สัจจะวิภังค์ที่ ๔ แจกสัจจะของจริงอย่างประเสริฐทั้ง ๔ ทุกข์สิ่งนี้สัตว์ทนยาก ๑ เหตุที่ให้ทุกข์เกิดขึ้น ๑ ความที่ทุกข์นั้นดับเสียสิ้นไม่เหลือ ๑ ข้อปฏิบัติเป็นทางที่จะให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ ๑ ๔ อย่างนี้เป็นของจริงอย่างประเสริฐ ได้นามชื่อว่าอริยสัจจะจำแนกในสัจจวิภังค์ ฯ

แจกอินทรียวิภังค์ที่ครบ ๕

อินทรียวิภังค์ที่ครบ ๕ แจกธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจนั้น ๆ ชื่อว่าอินทรีย ๒๒ ประการ อายตนะภายใน ๖ อย่างคือ จักษุเป็นใหญ่ในการดู โสตะเป็นใหญ่ในการฟัง ฆานะเป็นใหญ่ในการที่จะสูดกลิ่น ชิวหาเป็น

ใหญ่ในการที่จะลิ้มรส กายเป็นใหญ่ในการที่จะถูกต้อง ใจเป็นใหญ่ในการที่จะรู้ จึงเป็นอินทรีย์ละอย่าง ๆ ๖ นี้เรียกว่าอายตนินทรีย์

อิตถีภาวรูป เป็นใหญ่ในความที่จะให้สัตว์เป็นหญิง ปุริสภาวรูปเป็นใหญ่ในความที่ให้สัตว์เป็นบุรุษ เป็นอินทรีย์ละอย่าง ๆ ๒ นี้เรียกว่าภาวินทรีย์ ฯ

ชีวิตเป็นใหญ่ในที่เลี้ยงรักรูปธรรม อรูปธรรมให้เป็นอยู่ชื่อว่าชีวิตินทรีย์ ๑ ฯ

เวทนาความเสวยอารมณ์ คือสุขความสบายสำราญกาย ๑ ทุกข์ความเร่าร้อนไม่สำราญกาย ๑ โสมนัสความบรรเทิงสำราญใจ ๑ โทมนัสความวิปริตไม่สำราญใจ ๑ อุเบกขา ความเพ่งโดยอุบัติ เป็นกลางอยู่ใช่โสมนัสใช่โทมนัส ๑ ๕ ประการนี้เป็นใหญ่ในความเสวยอารมณ์ตามของตน ๆ เป็นอินทรีย์ละอย่าง ๆ เรียกว่า เวทนินทรีย์ ๕ ฯ

กุศลธรรมคือศรัทธา ความเชื่อเป็นอธิบดีในที่จะน้อมลงในของควรเชื่อ วิริยะความเพียรเป็นไปในกาย จิต เป็นใหญ่ในที่จะอุตสาหะทนทานไม่ท้อถอย สติความระลึกเป็นใหญ่ในที่จะระวังจิตมิให้ลอยไป สมาธิความตั้งจิตไว้ด้วยดีเป็นใหญ่ในที่จะไม่ให้จิตฟุ้งซ่าน ปัญญาความรู้แจ้งชัด เป็นใหญ่ในที่มิให้จิตหลงในอารมณ์ จึงเป็นอินทรีย์ละอย่าง ๆ มีนามว่า โพธิปักขิยอินทรีย์ ๕ ประการ

โสตาปัตติมัคคญาณชื่อว่า อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ เป็นอธิบดีในที่จะรู้ซึ่งธรรมที่ยังมิได้รู้ โสตาปัตติผล สกทาคามิมรรค

สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตตมรรค ๖ โลกุตตรญาณนี้ ชื่อว่าอัญญินทรีย์ เป็นใหญ่ในความรู้ทั่วถึง

อรหัตตผล ชื่อว่าอัญญาตาวินทรีย์ เป็นธรรมอธิบดีของผู้สำเร็จแล้ว ๓ นี้เรียกโลกุตตรินทรีย์ และสิ่งที่เป็นใหญ่ในกิจนั้น ๆ อายตนินทรีย์ ๖ ภาวินทรีย์ ๒ ชีวิตินทรีย์ ๑ เวทนินทรีย์ ๕ โพธิปักขิยินทรีย์ ๕ โลกุตตรินทรีย์ ๓ เป็นอินทรีย์ ๒๒ อย่าง จำแนกในอินทรีย์วิภังค์ ฯ

แจกปัจจยาการวิภังค์ที่ครบ ๖

ปัจจยาการวิภังค์ที่ครบ ๖ แจกอาการแห่งปัจจัย คือธรรมที่เป็นเหตุก่อให้เกิดผล มีองค์ ๑๒ **อวิชชา โมหะ ความหลงที่ไม่รู้แจ้งในสัจจะทั้ง ๔ ซึ่งเป็นธรรมของควรรู้ อวิชชานี้เป็นองค์ที่ ๑**

สังขารที่ปรุงตกแต่ง คือบุญที่เป็นกามาพจร แลรูปาพจรชื่อว่าปุญญาภิสังขาร บาปเจตนาชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร อรูปาพจรกุศลชื่อว่าอเนญชาภิสังขาร ๓ นี้ชื่อว่าสังขาร เป็นองค์ที่ ๒ ฯ

วิญญาณจิตในปฏิสนธิ เป็นองค์ที่ ๓ ฯ **นาม รูป** นามคืออรูปักขันธ์ทั้ง ๔ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) รูปักขันธ์ (รูป ๒๘) นามรูปนี้เป็นองค์ที่ ๔ ฯ

อายตนะภายใน ๖ คือจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มนะ นั้นเป็นองค์ที่ครบ ๕ ฯ

ผัสสะ ความถูกต้องแห่งจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มนะ นั้นเป็นองค์ที่ครบ ๖ ฯ

เวทนา ความเสวยอารมณ์ เกิดแต่ผัสสะ ๖ นั้น เป็นองค์ที่ ๗

ตัณหา ความที่ใจดิ้นรน กระสับกระส่าย ทยานอยากปรารถนาในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรม เป็นองค์ที่ ๘

อุปาทาน การถือมั่นต่อกามแลทิฏฐิ แลสิลวัตร แลอัตตวาทกล่าวว่าตัวตน เป็นองค์ที่ ๙

ภวะ คือเครื่องเกิด คือกรรมชื่อว่า กรรมภพ ขันธ์ที่เกิดเพราะกรรมนั้น ชื่อว่า อุปบัตติภพ ๒ นี้ ย่นเข้านามเดียวชื่อว่ากรรมภพเป็นองค์ที่ ๑๐ ฯ

ชาติ ความเกิดเป็นขันธ์ ๕ ฤๅ ๑ แต่รูปขันธ์ฤๅ ๔ แต่นามขันธ์ก็ดี กำเนิดนั้น ๆ เป็นองค์ที่ ๑๑ ฯ

ชรา ความชำรุดเสื่อมไป แห่งขันธ์ที่เกิดแล้วมรณความม้วยมรณ์พินาศขาดตกไปของขันธ์ที่ชำรุดนั้น ๒ นี้รวมเป็น ๑ ว่า ชรา มรณ เป็นองค์ที่ ๑๒ ฯ

อื่นอีกคือโสกะ ความแห้งใจ ปริเทวะความพิไรรำพรรณ เพ้อด้วยวาจา ทุกข์ความเจ็บกาย โทมนัสความไม่สบายจิต อุปายาสความคับแค้น ๕ ส่วนนี้ท่านมิได้ว่าเป็นองค์ ท่านกล่าวว่าเป็นแต่นิสันทผล ที่ไหลมาแต่ชาติความเกิดนั้น แลเป็นอาการของปัจจัยมีองค์ ๑๒ นี้ ย่อมเป็นเหตุก่อให้เกิดผลต่อ ๆ ไปคือ

อวิชชาเป็นปัจจัยของสังขาร สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยของอายตนะ อายตนะเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปทาน อุปทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ความเกิดเป็นปัจจัย แห่งชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส กองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยประการฉะนี้ ปัจจยาการมีองค์ ๑๒ นี้ จำแนกในปัจจยาการวิภังค์ ฯ

แจกสติปัฏฐานวิภังค์ที่ ๗

สติปัฏฐานวิภังค์ที่ ๗ แจกสติปัฏฐาน สติความระลึกเป็นที่ตั้งเป็นประธานต่างโดยอารมณ์จึงเป็น ๔ อย่างเห็นตามซึ่งกายตน แลกายผู้อื่นชื่อว่ากายานุปัสสนา เห็นตามซึ่งเวทนาความเสวยอารมณ์ในส่วนตนแลสัตว์ผู้อื่น ชื่อเวทนานุปัสสนา เห็นตามซึ่งจิตแห่งตนแลสัตว์อื่น ที่เป็นต่าง ๆ มีราคะปราศจากราคะเป็นต้น ชื่อจิตตานุปัสสนา เห็นตามซึ่งธรรมฝ่ายอกุศล คือนิวรณ์ ๕ ฝ่ายกุศล คือ โพชฌงค์ ๗ ชื่อว่าธัมมานุปัสสนา ทั้ง ๔ นี้ เป็นสติปัฏฐานละอย่าง ๆ จำแนกในสติปัฏฐานวิภังค์

แจกสัมมัปปธานวิภังค์ที่ ๘

สัมมัปปธานวิภังค์ที่ ๘ แจกความเพียรโดยชอบ แยกโดยกิจเป็น ๔ ประการ ความให้ฉันทะความพอใจเกิดขึ้น ปรารภความเพียรประคองจิต พยายามเพื่อจะเกียดกันเสียซึ่งบาป ที่ยังไม่เกิดจะมิให้เกิดขึ้น ๑

พยายามเพื่อจะมละบาปที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไปเสีย ๑ พยายามเพื่อจะทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๑ พยายามเพื่อจะให้ที่เกิดขึ้นแล้วคงอยู่ไม่พื้นเพือนเจริญมากขึ้น ๑ เจริญขึ้นมาก ๑ พยายามใน ๔ สถานที่ชื่อว่าสัมมัปปธาน ความเพียรชอบเป็น ๔ อย่างโดยอาการจำแนกในสัมมัปปธานวิภังค์ ฯ

แจกอิทธิบาทวิภังค์ที่ ๙

อิทธิบาทวิภังค์ที่ ๘ แจกธรรม ๔ อย่าง เป็นที่ตั้งแห่งอิทธิฉันทะความพอใจปรารถนาที่จะทำกล้าหาญไม่ท้อถอย ๑ วิริยะความเพียรอุตสาหะในที่ ๔ สถานนั้น ๑ จิตตะคือจิต ซึ่งเป็นกุศล และจิตซึ่งเป็นกิริยา ๑ วิมังสาปัญญาเลือกพื้น ซึ่งธรรมโดยประจักษ์ ๑ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ๔ นี้เป็นเท้าที่ตั้งแห่งอิทธิ ชื่อว่าอิทธิบาทละอย่าง ๆ เป็น ๔ จำแนกในอิทธิปาทวิภังค์ ฯ

แจกโพชฌังควิภังค์ที่ ๑๐

โพชฌังควิภังค์ที่ ๑๐ แจกธรรมที่เป็นองค์ เป็นเหตุแห่งความตรัสรู้ โลกุตตรธรรม ๗ ประการ

สติความระลึกในกายแลเวทนา แลจิต แลธรรม ๑

ธรรมวิจยะปัญญาเลือกธรรม โดยประจักษ์ตามลักษณะ เครื่องหมาย ๓ คือความเป็นของไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ๑

วิริยะความเพียรในที่ ๔ สภาพนั้น (สัมมัปปธาน) ๑

ปีติ ความอิ่มกาย อิ่มจิต (ปีติเจตสิก) ๑

ปัสสัทธิ ความระงับกาย จะงับจิต (ปัสสัทธิเจตสิก) ๑

สมาธิ ความตั้งจิตไว้ชอบ (เอกัคคตาเจตสิก) ๑

อุเบกขา ความที่ใจเพ่งโดยอุบึตเบ็นกลาง (อุเบกขาเจตสิก) ๑

ธรรม ๗ ประการนี้เบ็นเหตุ เบ็นไปเพื่อจะตรัสรู้ชอบบรรลุมรรคผลนิพพาน ชื่อโพชฌงค์ ๗ จำแนกในโพชฌังควิภังค์

แจกมัคควิภังค์ที่ ๑๑

มัคควิภังค์ที่ ๑๑ แจกอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันรู้อันเห็นในอริยสัจจะทั้ง ๔ โดยประจักษ์ดังดวงจักษุ เห็นรูป ฉะนั้น ฯ

สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบในที่จะออกเสียจากกามแลพยาบาท แลวิหิงสา ฯ

สัมมาวาจา วิรัติเบ็นเครื่องเจรจาชอบ เว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ฯ

สัมมากัมมันตะ วิรัติเบ็นเครื่องทำชอบ เว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ฯ

สัมมาอาชีวะ ความเพียรเครื่องอาศัยเลี้ยงชีวิตเบ็นอยู่ชอบ เว้นจากมิจฉาชีพ ฯ

สัมมาวายามะ พยายามชอบในที่ ๔ สถาน ฯ

สัมมาสติ ระลึกชอบในอารมณ์ทั้ง ๔ มีกายเบ็นต้น ฯ

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตไว้เสมอชอบในฌานทั้ง ๔ มีปฐมฌานเบ็นต้น ฯ

องค์ทั้ง ๘ นี้เบ็นอวัยวะ แห่งอริยมรรค อันเบ็นโลกียปุพพภาค ปฏิบัติแลโลกุตตร จำแนกในมรรควิภังค์ ฯ

แจกฌานวิภังค์ที่ ๑๒

ฌานวิภังค์ที่ ๑๒ แจกฌาณที่เป็นรูปสมาบัติ แลอรูปสมาบัติ โดยสุตันตนัย กับทั้งบุพพภาคปฏิบัติ ตั้งแต่บำเพ็ญปฏิโมกขสังวรเป็นต้นขึ้นไปว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สำรวมระวังตนในปาฏิโมกขสังวร มิได้ล่วงละเมิดในปาฏิโมกขศีลด้วยกายแลวาจา บริบูรณ์ด้วยอาจารมารยาทแลวาจา ในโคจรที่เที่ยว สมควรแก่ปาฏิโมกขสังวรนั้น มักเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย สมาทานในสิกขาบททั้งหลาย แลปกครองรักษาทวารในอินทรีย์ ระวังมิให้อภิชฌาโทมนัสบาปอกุศลไหลไปตาม เพราะเห็นรูปฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส รู้ธรรมด้วยใจ รู้ประมาณในโภชนะประกอบชาคริยธรรม คือความเป็นผู้ตื่น ชำระจิตจากอกุศล มีสติสัมปชัญญะ แล้วเสพเสนาสนะอันสงัด มีป่าและร่มไม้เป็นต้น บำเพ็ญเพียรบรรลุรูปฌาน ๔ คือ **ปฐมฌาน** ความเพ่งที่แรกมีองค์ ๕ วิตกวิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

ทุติยฌาน ความเพ่งที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา **ตติยฌาน** ความเพ่งที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา **จตุตถฌาน** ความเพ่งที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา ๔ นี้ชื่อรูปสมาบัติ ฯ

อรูปฌาน ๔ คืออากาสานัญจายตนะที่ ๑ ทำอากาศไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ ๑ วิญญาณัญจายตนะอรูปที่ ๒ ทำวิญญาณไม่มีสุดเป็นอารมณ์ ๑ อากิญจัญญายตนะ อรูปที่ ๓ ทำความไม่มีกังวล เห็นสูญเป็นอารมณ์ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนะ อรูปที่ ๔ ล่วงอากิญจัญญายตนะนั้นละเอียดนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ได้ จะว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ได้ ๔ นี้ชื่ออรูปฌาน อรูปสมาบัติ ฯ รูป ๔ อรูป ๔ เป็น ๘ จำแนกในฌานวิภังค์ ฯ

แจกอัปปมัญญาวิภังค์ที่ ๑๓

อัปปมัญญาวิภังค์ที่ ๑๓ แจกภาวนาที่มีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ต่างโดยอาการจึงเป็น ๔ คือ

เมตตา ผูกไมตรีปรารถนาไม่มีเวรในสัตว์ทุกแหล่งหล้า ไม่มีประมาณ ๑

กรุณา ความเอ็นดูต่อสัตว์ ปรารถนาให้สัตว์ไม่มีประมาณพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ๑

มุทิตา พลอยบรรเทิง ยินดีต่อสมบัติ สุขของสัตว์อื่น ปรารถนาให้สัตว์ไม่มีประมาณ อยากพลัดพรากจาก ลาภ ยศ สรรเสริญ แลความสุขที่ตนได้แล้วนั้น ๑

อุเบกขา ความเพ่งโดยอุบัติ เป็นกลางรำพึงถึงความที่สัตว์ทั้งปวง ไม่มีประมาณ มีกรรมคือบุญแลบาปที่ได้ทำเป็นของตน ๑

ภาวนามีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอัปปมัญญา ต่างโดยอาการจึงเป็น ๔ นี้จำแนกในอัปปมัญญาวิภังค์ ฯ

แจกสิกขาบทวิภังค์ที่ ๑๔

สิกขาบทวิภังค์ที่ ๑๔ แจกสิกขาบททั้ง ๕ คือ เวรมณี เว้นจากปาณาติบาต เว้นจากอทินนาทาน เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เว้นจากมุสาวาท เว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน วิรัติเจตนาซึ่งเป็นเหตุเว้นจากเวร ๕ นั้น เป็นกุศลอย่างเดียว สิกขาบท ๕ จำแนกในสิกขาบทวิภังค์ ฯ

แจกปฏิสัมภิทาวิภังค์ที่ ๑๕

ปฏิสัมภิทาวิภังค์ที่ ๑๕ แจกปฏิสัมภิทาปัญญา ที่แตกฉานในอรรถและธรรม แลปฏิภาณ แลนิรุตติ อรรถ คือ เนื้อความที่บุคคลจะพึงถึง จะพึงรู้ และผลแห่งเหตุปัญญาที่แตกฉานในอรรถนั้น ชื่อว่า อรรถ-ปฏิสัมภิทา ฯ

ธรรม คือ ปทัตถสภาพที่เป็นเจ้าของอรรถนั้น และเหตุนั้น ๆ จึงเป็นแดน เป็นไปแห่งผล ปัญญาที่แตกฉานในธรรมนั้น ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา ฯ

นิรุตติ คือโวหาร เครื่องกล่าวไม่เหลือ ปัญญาอนแตกฉานในที่จะกล่าวซึ่งโวหาร อันสมควรแก่อรรถแลธรรมนั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา ฯ

ปฏิภาณ คือญาณอันเป็นเครื่องสว่างแจ่มแจ้งปรากฏในอรรถ-ธรรมแลนิรุตติธรรมนั้น ปัญญาที่แตกฉานในปฏิภาณนั้น ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา ฯ ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นี้จำแนกในปฏิสัมภิทาวิภังค์ ฯ

แจกญาณวิภังค์ที่ ๑๖

ญาณวิภังค์ที่ ๑๖ แจกญาณวัตถุธรรมที่อยู่ที่สัญจรแห่งญาณโดยส่วน ๆ ตั้งแต่ส่วน ๑ ส่วน ๒ จนถึงส่วน ๑๐ และส่วนสิบ แจกทสพลญาณพระปัญญาที่เป็นกำลัง ๑๐ อย่าง คือ

ฐานาฐานญาณ ปัญญาที่รู้ฐานะเหตุที่ตั้ง และอฐานะใช่เหตุที่ตั้ง ๑ วิปากญาณ ปัญญาที่รู้วิบากผลของกรรมที่เป็นกุศลอกุศล ที่เป็นอดีต

อนาคต ปัจจุบัน ทั้งปวงโดยประจักษ์เป็นที่ ๒ ฯ สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปัญญาที่รู้มรรคปฏิปทา ซึ่งจะให้สัตว์ไปในภพ คือสุคติ ทุคคติ และจะให้สัตว์ถึงพระนิพพานเป็นญาณที่ ๓ ฯ

นานาธาตุญาณ ปัญญาอันรู้ซึ่งความต่างแห่งขันธ์ต่างแห่งธาตุต่างแห่งอายตนะ รู้ซึ่งความที่แห่งสัตวโลก ต่างโดยธาตุ มีธาตุต่าง ๆ หลายประการเป็นญาณที่ ๔ ฯ

นานาธิมุตติกญาณ ปัญญาที่รู้ซึ่งความที่แห่งสัตว์ มีอธิมุตติอัธยาศัยความน้อมไปแห่งจิตต่าง ๆ เป็นญาณที่ครบ ๕ ฯ

อินทรียปโรปริยัตติญาณ ปัญญาที่รู้ความที่แห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ยิ่งแลหย่อนเป็นญาณที่ครบ ๖ ฯ

ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ปัญญารู้ความเศร้าหมอง และผ่องใสแลความออกแห่งฌาน แลวิโมกข์สมาธิ สมาบัติ เป็นญาณที่ ๗ ฯ

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปัญญาที่ระลึกรู้ขันธสันดานที่ตนแลสัตว์อื่น อยู่แล้วในกาลก่อน เป็นญาญที่ครบ ๘ ฯ

จุตูปปาตญาณ ปัญญาที่รู้จุติความเคลื่อนจากภพ แลอุปบัติความเกิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เป็นญาณที่ ๙ ฯ

อาสวักขยญาณ ปัญญาอันรู้ในความสิ้นแห่งอาสวะทั้งหลายเป็นญาณที่ครบ ๑๐ ฯ วัตถุธรรมเป็นที่อยู่ที่ตั้งแห่งญาณโดยส่วน ๑๐ ด้วยประการฉะนี้ จำแนกในญาณวิภังค์ ฯ

แจกขุททกวัตถุวิภังค์ที่ ๑๗

ขุททกวัตถุวิภังค์ที่ ๑๗ แจกกัณหธรรม ซึ่งเป็นอกุศลสังคกิเลสและวัตถุแห่งอกุศล โดยประเภทต่าง ๆ ตั้งแต่ทะมะความเมาในชาติในโคตรในความไม่มีโรคและเมาในวัยในชีวิตเป็นต้น จนถึงตัณหาวิจริต เป็นที่สุด ล้วนแต่กัณหธรรมอกุศลภาคทั้งสิ้น จำแนกในขุททกะวัตถุวิภังค์ ฯ

แจกธรรมหทยวิภังค์ที่ ๑๘

ธรรมหทยวิภังค์ที่ ๑๘ จำแนกธรรมอันเป็นมูลเป็นเค้าประหนึ่งในหฤทัย แห่งธรรมขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ฯ เป็นต้น

แลจำแนกเทพดาโดยประเภท ๓ สัมมัติเทพดา คือพระราชาและพระราชเทวี และพระราชกุมาร อุบัติเทพดา คือหมู่อมรทุกสถาน เหล่าปุญญผลูปชีวี เกิดเป็นเทพบุตรเทพดาอาศัยผลแห่งบุญเลี้ยงชีพ วิสุทธิเทพดา คือพระอรหันต์ขีณาสพ

พระธาตุกถาที่ ๓

เนื้อความเบื้องต้น

อฏฺฐารสหิ เภเทหิ วิภงฺคํ มารภญฺชโน เทสยิตฺวา มหาวีโร ยํ ตสฺเสว อนนฺตรํ อเทสยิ ธาตุกถํ ธาตุเภทปฺปกาสโน ตสฺสตฺถํ ทีปยิสฺสามิ ตํ สุณาถ สมาหิตาติ ฯ

บัดนี้จะได้วิสัชชนาในพระธาตุกถาคัมภีร์ที่ ๓ เป็นลำดับไป พระอรรถกถาจารย์เจ้าผู้พรรณนาเนื้อความ กล่าวพระคาถาอัสดกฉันท์ไว้ในเบื้องต้นว่า อฏฺฐารสหิ เภเทหิ วิภงฺคํ มารภญฺชโน เป็นต้น เนื้อความว่า มารภญฺชโน สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หักรากมารเสียให้ประไลย์พินาศแล้ว มหาวีโร พระองค์ผู้กล้าใหญ่ด้วยจตุรงค์มหาปธาน ความเพียรอันประเสริฐอย่างไพศาลมีองค์ ๔ อย่าง เป็นเบื้องต้นจึงได้บรรลุอุตตมผลคือพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เทสยิตฺวา ทรงแสดงคัมภีร์วิภังค์ แจกวิเศษโดยประเภท ๑๘ จบลงแล้ว ธาตุเภทปฺปกาสโน พระองค์ผู้ทรงญาณวิเศษ ประกาศซึ่งประเภทแห่งธาตุแด่เวนัยสัตว์ อเทสยิ ได้ทรงแสดงแล้วซึ่งคัมภีร์ธาตุกถาอันใดในลำดับแห่งคัมภีร์วิภังค์นั้น ตสฺสตฺถํ ทีปยิสฺสามิ ข้าพเจ้าผู้อรรถกถาจารย์ จักแสดงเนื้อความแห่งคัมภีร์ธาตุกถานั้น ตํ สุณาถ สมาหิตา ขอท่านทั้งหลายผู้สดับจงเป็นคนตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน ส่งใจไปอื่น ฟังเนื้อความคัมภีร์ธาตุกถาซึ่งข้าพเจ้าจักแสดงบัดนี้นั้น

สังคหะ – สงเคราะห์ซึ่งธรรม

แลคัมภีร์ธาตุกถานี้ มีบทพระบาลีตั้งไว้ เป็นมาติกา ๑๔ บทว่า สงฺคโห อสงฺคโห เป็นต้นจนถึง วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ ดังนี้ แลมาติกาเป็นลำดับไปดังนี้

ปญฺจขนฺธา ขันธ์ทั้ง ๕ ทวาทสายตนานิ อายตน ๑๒ อฏฺฐารสธาตุโย ธาตุ ๑๘ จตฺตาริ สจฺจานิ สัจจะของจริง ๔ ประการ พาวีสตินฺทฺริยานิ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ธรรมที่อาศัยเกิดขึ้นพร้อมมีองค์ ๑๒ ประการ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา สติปัฏฐานเป็นที่ตั้งเป็นประธาน ๔ อย่าง จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา สัมมัปปธานความเพียรอันบุคคลพึงตั้งไว้ชอบ ๔ ประการ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ธรรมเป็นเครื่องไป เครื่องสำเร็จ ประหนึ่งเท้าเป็นที่ตั้งแห่งฤทธิ์ ๔ ประการ จตฺตาริ ฌานานิ ฌานความเพ่งอารมณ์ ๔ ประการ ที่เป็นรูปาพจรธรรม จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย ภาวนามีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ๔ ประการ ปญฺจินฺทฺริยานิ อินทรีย์สิ่งที่ปกครองความเป็นใหญ่ในกิจมีเชื่อลงเป็นต้น ๕ ประการ ปญฺจพลานิ พละสิ่งที่กล้าหาญครอบงำข้าศึกมีความไม่เชื่อเป็นต้น เสียได้ ๕ ประการ สตฺต โพชฺฌงฺคา โพชฌงค์ธรรมที่เป็นองค์ เป็นเหตุแห่งโพธิธรรมสามัคคี เป็นเครื่องตรัสรู้ หรือเป็นองค์เป็นเหตุแห่งโพธิ บุคคลผู้ตรัสรู้ ชื่อว่าโพชฌงค์ ๗ ประการ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค มรรคาหนทางมีองค์คือวัยวะ ๘ อย่าง เป็นทางไปจากข้าศึกแปรปุถุชนให้เป็นอริยบุคคลได้ ผสฺโส ผัสสะความที่ใจถูกต้องอารมณ์ เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญฺญา ความจำได้จำไว้

เจตนา ความคิดอ่าน จิตฺตํ จิตวิญญาณที่คิดอารมณ์ รู้วิเศษซึ่งอารมณ์ อธิโมกฺโข อธิโมกข์ความที่ใจน้อมลงในอารมณ์ มนสิกาโร ความทำในใจ หมวดธรรมเป็นลำดับ ๒๒ ประการ ตั้งต้นแต่ขันธ์ ๕ จนถึงมนสิการเป็นที่สุดดังกล่าวมานี้ เป็นมาติกา ๑

อสงฺคโห — ธรรมที่ไม่สงเคราะห์

มาติกาต่อไปว่า ตีหิ อสงฺคโห ไม่สงเคราะห์ด้วยธรรม ๓ ประการ จตูหิ สมฺปโยโค ประกอบพร้อม ประกอบด้วยประการเสมอด้วยธรรม ๔ ประการ จตูหิ วิปฺปโยโค ประก่อบทั่วเว้นพรากออกจากธรรม ๔ ประการ นี้มาติกา ๑

ธรรมที่มีส่วนเสมอ — ไม่เสมอกัน

มาติกาต่อไปว่า สภาโค ธรรมที่มีส่วนเสมอกัน วิสภาโค ธรรมใช่ธรรมที่มีส่วนเสมอกัน ธรรมไม่คล้ายกัน อันนี้ มาติกา ๑

แม่บทแห่งธรรม — แม่บทแห่งธาตุ

สพฺพาปิ ธมฺมสงฺคณี ธาตุกถาย มาติกา ธัมมสังคณทั้งสิ้นเป็นมาติกา แม่บทแห่งธาตุกถา ข้อธรรมที่เทศนาในคัมภีร์ธัมมสังคณีทั้งสิ้นเป็นมาติกา แม่บทแห่งข้อธรรม

ในคัมภีร์ธาตุกถานี้ พระอรรถกถาจารย์เจ้าพรรณาเนื้อความในอรรถกถาว่า จุทฺทสวิเธน วิภตฺตํ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกโดย ๑๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งบทมี สงฺคโห อสงฺคโห เป็นต้น ตํ

สพฺพมฺปิ คัมภีร์ธาตุกถาทั้งสิ้นนั้นตั้งอยู่ ๒ อย่าง โดยเป็น อุเทส ๑ นิเทส ๑ ตสฺส มาติกา อุเทโส มาติกาแม่บทแห่งคัมภีร์ธาตุกถานั้นชื่อว่า อุเทส แลซึ่งยกบทมาติกาประกอบเข้ากับหมวดธรรมในมาติกาแสดงออกไปพิสดารชื่อว่า นิเทส สา ปญฺจธา ฐิตา แลมาติกาซึ่งเป็นอุเทสนั้นตั้งอยู่ ๕ อย่างคือ *นยมาติกา* ๑ *อนฺตรมาติกา* ๑ *นยมุขมาติกา* ๑ *ลกฺขณมาติกา* ๑ *พาหิรมาติกา* ๑ ฉนี้

แม่บทที่สงเคราะห์—ไม่สงเคราะห์

ตตฺถ จุทฺทสหิ ปเทหิ นิกฺขิตา ในมาติกาทั้ง ๕ นั้น มาติกาที่ท่านได้ตั้งลงไว้แล้วด้วยบททั้ง ๑๔ มี สงฺคโห อสงฺคโห เป็นต้น จนถึง วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ ดังนี้ชื่อว่า นยมาติกา เพราะเหตุท่านตั้งไว้เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า ธรรมทั้งหลายในคัมภีร์ธาตุกถานี้ ท่านแจกแล้วโดยนัยมีสงเคราะห์แลไม่สงเคราะห์เป็นต้นดังนี้ ก็แลมาติกานี้ เพราะเป็นมูล เป็นรากแห่งบททั้งปวง แม้จะกล่าวชื่อว่า *มูลมาติกา* ดังนี้ก็ควรอยู่

ปญฺจวีสาธิเกน ปทสเตน นิกฺขิตา มาติกาที่ท่านตั้งลงไว้แล้วด้วยบท ๑๒๕ ตั้งแต่ ปญฺจขนฺธา จนถึง มนสิกาโร ดังนี้ชื่อว่า *อัพภันตรมาติกาภายใน* เพราะว่ามาติกานี้ท่านแสดงโดยสรุป ธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น ที่จะพึงแจกโดยนัยมีสงเคราะห์เป็นต้น ตั้งไว้แล้ว ณ ภายในแห่งคัมภีร์ธาตุกถา ก็แลมาติกาที่ ๒ นี้ เพราะเป็นบททั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น ท่านไม่สงเคราะห์ด้วยมาติกาแห่งคัมภีร์ธัมมสังคณี แม้จะกล่าวชื่อว่า ปกิณฺณกมาติกา มาติกาเรี่ยรายดังนี้ก็ควรอยู่

นยมุขมาติกา

จตูหิ ปเทหิ นิกฺขิตฺตา มาติกาที่ท่านตั้งลงแล้วด้วยบททั้ง ๔ มี ตีหิ สงฺคโห เป็นต้น ชื่อว่า นยมุขมาติกา มาติกาปากแห่งนัย สงฺคโห จ อสงฺคโห จ การที่จะสงเคราะห์ย่อย่นก็ดี ไม่สงเคราะห์ไม่ย่อย่นก็ดี บัณฑิตพึงประกอบด้วยอรูปขันธ์ทั้ง ๔ คือ *เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ* ทบทั้ง ๔ มี ตีหิ สงฺคโห เป็นต้น นั้นเป็นปากเป็นประธาน แห่งนัยทั้งหลายมีสงเคราะห์เป็นต้นเหล่านี้ อิติ ทสฺเสตุํ ขปิ-ตตฺตา มาติกาที่ท่านตั้งลงไว้แล้วตัวบททั้ง ๔ นี้อาศัยเหตุที่ท่านได้ตั้งไว้เพื่อจะแสดงให้เห็นสงเคราะห์ไม่สงเคราะห์ สัมปโยคะ วิปปโยคะ ดังนั้นนั้นจึงกล่าวนามว่านยมุขมาติกา มาติกาปากแห่งนัยดังนี้

ลักขณมาติกา

ทวีหิ ปเทหิ นิกฺขิตฺตา มาติกาที่ท่านได้ตั้งลงไว้แล้วด้วยบททั้ง ๒ ว่า สภาโค วิสภาโค ดังนี้ชื่อว่า *"ลักขณะมาติกา"* สงฺคหนโย นัยที่จะสงเคราะห์ก็จะพึงเข้าได้กับด้วยธรรมทั้งหลาย มีลักษณะเป็นสภาคคล้ายกัน

นัยจะสงเคราะห์เข้าไม่ได้เล่า ก็จะพอประกอบเข้ากับด้วยธรรมทั้งหลายมีลักษณะเป็นวิสภาค แปลกผิดไม่คล้ายกัน นัยที่จะสัมปโยคแลวิปโยค ก็จะพึงประกอบได้กับด้วยธรรมทั้งหลายที่เป็นสัมปยุตแลวิปปยุต มาติกาที่ ๔ นี้ เพราะท่านได้ตั้งไว้เพื่อจะแสดงให้เห็นลักษณะทั้ง ๔ มี

สงเคราะห์เป็นต้นนั้น ท่านจึงกล่าวนามว่าลักขณะมาติกา มาติกาแห่งเครื่องหมายดังนี้

พาหิรมาติกา

ฉสฏฺฐี ติกฺกปทานิ ทฺเวจตฺกฺกปทสตานิ นิกฺขิปิตฺวา นิกฺขิตฺตา มาติกาที่ท่านย่นทบ ติกกะ หมวดธรรมละสาม ๆ ๖๖ บท บททุกกะหมวดธรรมละสอง ๆ ๒๐๐ บท เข้าตั้งลงไว้ว่า สพฺพาปิ ธมฺมสงฺคิณี ธาตุกถาย มาติกา ธัมมสังคิณีทั้งสิ้น เป็นมาติกาแม่บทแห่งธาตุกถาดังนี้นี่ ชื่อว่าพาหิรมาติกา มาติกาภายนอก เพราะท่านหาได้กล่าวในภายในแห่งธาตุกถาดัง ปญฺจขนฺธา จนถึง มนสิกาโร ดังนี้ไม่

ตั้งไว้ภายนอก จากมาติกาแห่งธาตุกถาว่า *สพฺพาปิ สงฺคิณี* ธัมม-สังคิณีแม้ทั้งหมด ดังนี้ จึงกล่าวนามว่า พาหิรมาติกา มาติกาภายนอก ดังนี้ *เอวํ มาติกาย ปญฺจธา ฐิตภาวํ วิทิตฺวา* ปราชญ์ผู้มีปรีชาได้รู้แจ้ง ซึ่งความที่แห่งมาติกาตั้งอยู่ ๕ อย่างดังนี้แล้ว

สงเคราะห์ ชาติ สัญชาติ กิริยา การนับ

บัดนี้พึงรู้เนื้อความในคำว่า *สงฺคโห อสงฺคโห* เป็นต้น ต่อไป *สงฺคโห ตาว* กล่าวสังคหะ ความสงเคราะห์ ความถือ เอาย่อ ความย่อย่นเข้านั้นก่อน ชาติ สญฺชาติ กิริยา คณนวเสน จตุพฺพิโธ ความสงเคราะห์นั้นเป็น ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง *ชาติ* ๑ *สัญชาติ* ๑ *กิริยา* ๑ *คณนาการนับ* ๑

ชาติสังเคราะห์ศีล

ตตฺถ จตุพฺพิโธ ในหมู่สังเคราะห์ ๔ นั้น เหมือนในที่มาว่า สพฺเพขตฺติยา อาคจฺฉนฺตุ กษัตริย์จงมา สพฺเพ พฺราหฺมณา สพฺเพ เวสสา พราหมณ์ทั้งปวงจงมา ชนเวศทั้งปวงจงมา สพฺเพ สุททา อาคจฺฉนฺตุ ชนสูทะทั้งปวงจงมาดังนี้ โดยสมมติก็ดี เหมือนในคำนาง ธรรมทินนาภิกษุณีแก้ปัญหาแด่วิสาขะอุบาสกว่า ยาจาวุโส วิสาข สมฺมาวาจา ดูกร วิสาขะผู้มีอายุ สัมมาวาจา วิรัติเป็นเหตุเจรจาชอบ เว้นจากวจีทุจริต ๔ ประการเสีย อันใดก็ดี โยจ สมฺมากมฺมนฺโต เจตนาธรรมเป็นเหตุทำชอบด้วยกาย เว้นจากกายทุจริต ๓ ประการเสีย อันใดก็ดี โยจ สมฺมอาชีโว ชีวิตโวทานํ ธรรมเครื่องผ่องแผ้ว แห่งชีวิต เป็นเหตุอาศัยเลี้ยงชีพชอบ อันใดก็ดี อิเม ธมฺมา สีลกฺขนฺเธ สงฺคหิตา ธรรมทั้ง ๓ นี้ ท่านสงเคราะห์ในกองศีลดังนี้ โดย ธรรมสภาพก็ดี อยํ ชาติ สงฺคโห นาม ความสงเคราะห์อันนี้โดย สมมติ และโดยธรรมดังกล่าวมา ชื่อว่าชาติสงเคราะห์ สงเคราะห์ด้วย สามารถแห่งชาติ เอกชาติกา อาคจฺฉนฺตูติ วุตฺตฏฺฐาเน วิย หิ แท้จริงบุคคลแลธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวง ถึงแล้วสงเคราะห์ ถือเอาย่นย่อ ด้วยชาติ แม้ชาติสงเคราะห์นี้ เหมือนหนึ่งในที่ ๆ บุคคลกล่าวว่า ชนชาวเดียวกันจงมาถึงดังนี้ฉะนั้น

สัญชาติสงเคราะห์สมาธิ

ในชาติสงเคราะห์ที่ ๒ นั้น เหมือนที่มาว่า *สพฺเพ โกสลา อาคจฺฉนฺตุ* ชาวโกศลทั้งสิ้นจงมา *สพฺเพ มาคธิกา อาคจฺฉนฺตุ*

ชาวมคธทั้งสิ้นจงมาเถิด *สพฺเพ ทารุตฺจฺฉกา อาคจฺฉนฺตุ* เหล่าคนผู้ถากไม้ทั้งปวงจงมาเถิดดังนี้ โดยสมมติก็ดี แลในคำนาง ธรรมทินนาภิกษุณี แก้ปัญหาแด่ วิสาขะอุบาสกว่า *โยจาวุโส วิสาข สมฺมาวายาโม* ดูกรวิสาขะผู้มีอายุ พยายามชอบอันใดก็ดี *ยา จ สมฺมาสติ* ระลึกชอบอันใดก็ดี *โย จ สมฺมาสมาธิ* สมาธิตั้งจิตไว้เสมอชอบอันใดก็ดี *อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตา* ธรรม ๓ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์ย่อยู่ในกองสมาธิดังนี้ โดยธรรมสภาพก็ดี การสงเคราะห์ถือเอาย่อ ถือเอาพร้อม ถือเอา ณ ที่เดียวกัน โดยสมมติ โดยธรรมดังกล่าวมานี้ *สญฺชาติ สงฺคโห นาม* ชื่อว่าสัญชาติสงเคราะห์ ถือเอา ณ ที่เดียวกัน โดยสัญชาติ ชาติของคน ความบังเกิดของตน *เอกฏฺฐาน ชาติสมฺพนฺธา อาคจฺฉนฺตูติ วุตฺตฏฺฐาเนวิย หิ* แท้จริง บุคคลแลธรรมทั้งหลายถึงซึ่งสงเคราะห์เป็นอันเดียวในชาติสงเคราะห์นี้ด้วยที่ที่เป็นสัญชาติ คือโอกาสที่ได้อาศัยอยู่แล้ว เหมือนในที่ ๆ ท่านกล่าวว่า *เอกฏฺฐาเน ชาติสมฺพนฺธา อาคจฺฉนฺตุ* เหล่าชนทั้งหลายที่พัวพันเป็นอันเดียวโดยชาติ จงมา ณ ที่เดียวกัน ดังนี้ฉะนั้น

กิริยาสงเคราะห์ปัญญา

ในกิริยาสงเคราะห์ที่ ๓ เหมือนที่มาว่า สพฺเพ หตฺถาโรหา อาคจฺฉนฺตุ บรรดาควานช้างทั้งปวงจงมาเถิด สพฺเพ อสฺสาโรหา สพฺเพ รถิกา อาคจฺฉนฺตุ บรรดาควานม้าทั้งปวงจงมา บรรดาพวกรถทั้งปวงจงมาดังนี้ โดยสมมติก็ดี แลในคำนางธรรมทินนาภิกษุณี

แก้ปัญหาแด่วิสาขะอุบาสกว่า ยาจาวุโส วิสาข สมฺมาทิฏฺฐิ ดูกรวิสาขะ ผู้มีอายุ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาที่เห็นชอบใดก็ดี โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบ วิตกเป็นเครื่องดำริชอบใดก็ดี อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขนฺเธ สงฺคหิตา ธรรมทั้งปวงนี้ท่านสงเคราะห์ ถือเอาย่อยในกองปัญญาดังนี้ โดยธรรมก็ดี การสงเคราะห์ด้วยสามารถ แห่งกิริยาความทำของบุคคล แลธรรมดังกล่าวมานี้ กิริยา สงฺคโห นาม ชื่อว่ากิริยาสงเคราะห์ ถือเอา ณ ที่เดียวกัน โดยกิริยา สพฺเพ เหเต แท้จริงบุคคล แลธรรม ทั้งหลายนั้น แม้ทั้งปวง ถึงซึ่งสงเคราะห์อันเดียวด้วยกิริยาความทำของ ตน ๆ

คณนาสงเคราะห์

ในคณนาสงเคราะห์ที่ ๔ นั้น เหมือนในที่มาว่า จกฺขวายตนํ กตมํ ขนฺธคณนํ คจฺฉติ อายตนะ คือ จักษุ ถึงซึ่งความ นับด้วยขันธ์อะไร ? จกฺขฺวายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ อายตนะ คือ จักษุ ถึงซึ่งความนับด้วยกันคือ รูป หญฺจิ จกฺขฺวายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ ถ้าหากอายตนะคือจักษุถึงด้วยความนับด้วยรูป ขันธ์ไซร้ เตน วตเรน วตฺตพฺเพ เพราะฉะนั้นก็พึงกล่าวได้ว่า จกฺขวายตนํ รูปกฺขนฺเธน สงฺคหิตํ อายตนะคือจักษุท่านสงเคราะห์ แล้วด้วยรูปขันธ์ ด้านการสงเคราะห์ด้วยสามารถแห่งความนับดังกล่าว มานี้ คณนสงฺคโหนาม ชื่อว่า คณนาสงเคราะห์ ถือเอาย่อ ถือเอา ณ ที่เดียวกันด้วยการนับ อยมฺปิจ อธิปฺเปโต ก็ความสงเคราะห์ด้วย

การนับแม้อันนี้ ท่านประสงค์แล้วว่า คณนาสงเคราะห์ในสงเคราะห์ ๔ อย่างนี้ โส สงฺคโห ความสงเคราะห์นั้นเป็น ๔ อย่าง *ด้วยสามารถแห่งชาติแลสัญชาติ แลกิริยา แลคณนาการนับ ด้วยประการฉะนี้*

ไม่สงเคราะห์

ตปฺปปฏิปกฺเขน อสงฺคโห เวทิตพฺโพ ฝ่ายอสังคหะความไม่สงเคราะห์ ไม่ถือเอาย่อ สงเคราะห์เข้าไม่ได้ ถือเอาย่อยนเข้าไม่ได้นั้น ปราชญ์ผู้ปรีชา พึงรู้แจ้งโดยนัย ที่เป็นปฏิปักษ์แก่สงเคราะห์ ๔ อย่างนี้ *ธรรมทั้งหลายที่ผิดชาติ ผิดสัญชาติ แปลกกิริยา ต่างประวัติจะนับด้วยไม่ได้แล้ว จงสงเคราะห์ถือเอาย่นย่อ ณ ที่เดียวกันไม่ได้* เตสํ วิกปฺปโต บททั้งหลายมี สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ เป็นต้นผู้มีปัญญา พึงรู้แจ้งโดย วิกัปป กำหนดวิเศษ กำหนดต่างซึ่งสงเคราะห์ แลสงเคราะห์ไม่ได้นั้น เอกุปฺปาเทกนิโรธ เอกวตฺถุก เอการมฺมณ ตาวเสน สมฺปโยโค ฝ่ายสัมปโยคะความประกอบด้วย ประการเสมอประกอบทั่วพร้อม ระคนเข้าได้นั้น ผู้มีปัญญาพึงรู้แจ้ง พึงเข้าใจด้วยสามารถแห่งความที่ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ เป็นธรรมมีความบังเกิดขึ้นอันเดียวกัน ดับไปด้วยกัน แลมีวัตถุที่เกิดที่อันเดียวกัน แลมีอารมณ์ที่เหนี่ยวอันเดียวกัน ธรรมที่เกิด ๆ ด้วยกันดับ ๆ ด้วยกัน จึงจะมีสัมปโยคะประกอบทั่วพร้อมได้ ตปฺปฏิปกฺขโต วิปฺปโยโค ส่วนวิปปโยคะ ความประกอบทั่วเว้น ความพรากไม่ระคนนั้น ปราชญ์ผู้มีปรีชาพอรู้แจ้งเข้าใจ โดยเป็นปฏิปักษ์ แก่สัมปโยคะนั้น

สรูปสภาพธรรมที่ต่างกันโดย
สัมปโยคะ – วิปปโยคะ

ธรรมทั้งหลายใดที่ไม่เกิดกับดับพร้อม และมีวัตถุก็ต่างอารมณ์ก็ต่างกัน วิปปโยคะ ความประกอบทั่วเว้น ความพรากไม่ระคนด้วยธรรมเหล่านั้น *เตสํ วิกปฺปิโต* บททั้งหลายมี *สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ* เป็นต้น ผู้มีปัญญาพึงรู้แจ้งเข้าใจ โดยวิกัปปกำหนดวิเศษ กำหนดต่างแยกย้ายแห่งสัมปโยคะ ประกอบด้วยประการเสมอ แลวิปปโยคะประกอบทั่วเว้นพรากไม่ระคนกันนั้น *ตทุภยสํสคฺควิกปฺปิโต* บทที่ซับซ้อนมี *สงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ* เป็นต้น ปราชญ์ผู้มีปรีชาพึงรู้แจ้งเข้าใจ โดยวิกัปป กำหนดวิเศษ กำหนดต่างแยกย้าย ด้วยความที่ส่วนทั้ง ๒ คือสงเคราะห์ได้ ไม่สงเคราะห์ได้ แลสัมปโยคะนั้นระคนคละกัน *ปญฺจกฺขนฺธาติ อาทีนิ ปน* ฝ่ายว่าบทใน อัพภันตรมาติกามี *ปญฺจกฺขนฺธา* เป็นต้นจนถึง *อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค* เป็นที่สุด ผู้มีปัญญาพึงรู้แจ้งโดยนัยที่ท่านได้กล่าวแล้วในวิภังค์ มีขันธวิภังค์ เป็นต้นนั้นเทียวเถิด *ผสฺสาทโย ปเนตฺถ* ก็แต่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ เป็นต้น จนถึงมนะสิการเป็นที่สุด ซึ่งมาแล้วในอัพภันตรมาติกานั้น ท่านกล่าวไว้โดยเป็นสาธารณทั่วไปแต่จิตตุปปาท ทั้งปวงที่กล่าวแล้ว ด้วยสามารถแห่งสันนิษฐาน *มาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตา* พรรณนามาติกาแม่บทในคัมภีร์ธาตุกถาจบแต่เท่านี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ.

บุคคลบัญญัตติกถาที่ ๔

ฉ ปญฺญตฺติโย ขนฺธปญฺญตฺติ อายตนปญฺญตฺติ ธาตุปญฺญตฺติ สจฺจปญฺญตฺติ อินฺทฺริยปญฺญตฺติ บุคฺคลปญฺญตฺตีติ กิตฺตาวตา ขนฺธานํ ขนฺธปญฺญตฺติ ยาวตา ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ เวทนากฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ วิญฺญาณกฺขนฺโธ เอตฺตาวตา ขนฺธานํ ขนฺธปญฺญตฺติ

นิทานเบื้องต้น

อนุสนธิพระสัทธรรมเทศนาเป็นปุพพาปรสืบเนื่องมา บัดนี้จะได้รับประทานวิสัชชนาในบุคคบัญญัติปกรณ์ ใจความตามพระอรรถกถาว่า นิปุณฺณตถํ ปกรณํ ธาตุเภทปฺปกาสโน สมเด็จพระศาสดา ผู้ชนะแล้วซึ่งปัญจพิธมาร เป็นบุคคลอันเลิศอุดม ผู้แสดงธาตุประเภทอันสุขุมวิเศษทางปัญญา พระองค์ได้ตรัสเทศนาแสดงซึ่งคัมภีร์ธาตุกถา มีอรรถอันสุขุมละเอียดจบแล้ว จึงได้ทรงแสดงซึ่งคัมภีร์ บุคคลบัญญัติในลำดับมาว่า ฉ ปญฺญตฺติโย เป็นต้น

บัญญัติ ๖

ความว่า บัญญัติทั้งหลายมีอยู่ ๖ ประการคือ *ขันธบัญญัติ ๑ อายตนบัญญัติ ๑ ธาตุบัญญัติ ๑ สัจจบัญญัติ ๑ อินทรียบัญญัติ ๑ บุคคลบัญญัติ ๑*

ขันธบัญญัติที่ ๑

ขันธบัญญัตินั้น อธิบายว่าตั้งไว้ซึ่งหมวดแห่งธรรมขันธ์ แม้ในบทอันเศษทั้ง ๔ ให้ปราชญ์ผู้ปรีชาพึงรู้เหมือนกัน บุคคลบัญญัตินั้น อธิบายว่า ตั้งไว้แลประกาศแสดงซึ่งบุคคล เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาค แสดงซึ่งมาติกา ๖ ด้วยอุเทสวารสังเขปดังนี้แล้ว ลำดับนั้นพระองค์จะทรงจำแนก ซึ่งวัตถุแห่งบัญญัติเหล่านั้น จึงตั้งกเถตุกามยตาปุจฉาว่า กิตฺตาวตา เป็นต้น มีความว่า ด้วยรวบรวมซึ่งสภาวธรรมอันได้ตั้งไว้ ซึ่งขันธบัญญัติ เป็นต้น แล้วทรงวิสัชชนาว่า ตาวตา ปญฺจกฺขนฺธา เป็นอาทิ อธิบายความว่า กองสังขารสภาวธรรมอันต่างกัน โดยลักษณะมี ๕ ประการ มีรูปเป็นต้น มีวิญญาณเป็นปริโยสานยกโวหาร เรียกว่า "ขันธบัญญัต"

อายตนะบัญญัติที่ ๒

สังขารอันต่างกันโดยกิจ ๑๒ ประการ มีจักขุแลรูปเป็นต้น มีมนะแลธรรมเป็นที่สุด อันเป็นบ่อเกิดแห่งจิตแลเจตสิก ได้โวหารว่า อายตนะบัญญัติ

ธาตุบัญญัติที่ ๓

สภาวธรรมนามรูป อันต่างกันโดยลักษณะ ๑๘ ประการ ทรงไว้ซึ่งลักษณะแห่งตน ๆ มีผ่องใสโดยวิเศษเป็นต้น ยกโวหารเรียกว่า ธาตุบัญญัติ

สัจจะบัญญัติที่ ๔

สังขตธรรม ซึ่งเป็นความจริงของพระอริยเจ้า ๔ ประการ มีทุกข์เป็นต้น มีมรรคเป็นปริโยสาน ยกโวหารเรียกว่า "สัจจะบัญญัติ"

อินทรียบัญญัติที่ ๕

สภาวธรรมนามรูป อันต่างกันโดยลักษณะชาติภูมิมี ๒๒ ประการ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น มีอัญญาตาวินทรีย์เป็นที่สุด ซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในกิจนั้น ๆ แลเจตสิกนั้น ๆ ยกโวหารเรียกว่า อินทรีย์บัญญัติ

บุคคลบัญญัติที่ ๖

บัญญัติทั้ง ๕ ประการนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกซึ่งวัตถุแล้วแลแสดงโดยสังเขป แท้จริงสภาวธรรมทั้งหลายมีโวหารว่าขันธ์เป็นต้น ซึ่งเป็นวัตถุแห่งบัญญัติ ๕ ประการนี้ สมเด็จพระสุคตเจ้าทรงแสดงโดยพิสดาร โดยนิปปริยายแล้วด้วย คัมภีร์วิภังค์ปกรณ์เบื้องหลัง เตน เต อิธ ด้วยเหตุดังนี้แหละ ขันธ์เป็นต้น ซึ่งเป็นวัตถุแห่งบัญญัตินั้น พระองค์จึงได้ทรงแสดงในคัมภีร์นี้โดยสังเขป

ก็แต่บุคคลบัญญัติเป็นคำรบ ๖ พระองค์มิได้แสดงในเบื้องหลัง ตสฺมา ตํ วิตฺถารโต เพราะเหตุการณ์ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงแสดงซึ่งบัญญัติเป็นคำรบ ๖ นั้น โดยพิสดารด้วยโวหารว่า เป็นบุคคลจึงทรงตั้งบทมาติกาอีกว่า สมยวิมุตฺโต เป็นต้น กำหนดเป็น เอกะ ทุกกะ ติกกะ จนตราบเท่าถึงทสกะ จัดเป็นหมวดบุคคลจำพวกเดียวแล ๒ จำพวก ๓ จำพวก จนถึงบุคคล ๑๐ จำพวกเป็นที่สุด

หมวดบุคคลนั้น ๆ

ในหมวดบุคคลจำพวกเดียว ประดับด้วยอุเทสวาร ๕๕ ในหมวดบุคคล ๒ จำพวก ประดับด้วยอุเทสวาร ๒๖ ในหมวดบุคคล ๓ จำพวก

ประดับด้วยอุเทสวาร ๑๘ ในหมวดบุคคล ๔ จำพวก ประดับด้วยอุเทสวาร ๑๘ แล ๒๘ ในหมวดบุคคล ๕ จำพวก ประดับด้วยอุเทสวาร ๑๔ ในหมวดบุคคล ๖ จำพวก มีอุเทสวารอันเดียว ในหมวดบุคคล ๗ จำพวก ประดับด้วยอุเทสวาร ๔ ในหมวดบุคคล ๘ จำพวก แล ๙ จำพวก ๑๐ จำพวก มีอุเทสวารเดี่ยว ๆ

สมยวิมุตโตบุคคลที่ ๑

ในหมวดบุคคลจำพวกเดียว ซึ่งประดับด้วยอุเทสวาร ๕๕ นั้น มี สมยวิมุตฺโต เป็นต้น มี อรหาอรหตฺตาย ปฏิปนฺโน เป็นที่สุด เมื่อพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงโดยพิศดารด้วยนิเทสวารอีกวารหนึ่ง จึงยกเอาอุเทสวารซึ่งเป็นบทมาติกามาตั้งเป็นกเถตุกามยตาปุจฉาว่า กตโม จ ปุคฺคโล สมยวิมุตโต เป็นต้น แล้วทรงจำแนกด้วยพระองค์เองว่า อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล เป็นอาทิตามลำดับบทมาติกานั้น ๆ โดยอธิบายความตามบทมาติกา สมยวิมุตฺโต นั้นว่า *บุคคลผู้พ้นแล้วในสมัยกาล ได้แก่พระอริยเจ้า ๓ จำพวก คือพระโสดาบันน์ พระสกทาคามี พระอนาคามี ซึ่งได้สำเร็จวิโมกข์สมาบัติทั้ง ๘ ตถาหิ แท้จริงพระอริยะเจ้าทั้งหลายนั้น ได้ถูกต้อง ซึ่งวิโมกข์ทั้ง ๘ ด้วยนามกายในสมัย ๆ ซึ่งเป็นกาลอันสมควรแก่สมาบัติ มีการเข้าสู่ที่สงัดเป็นต้น แล้วแลเห็นซึ่งวิปัสสนาญาณ แลเห็นซึ่งจตุราริยสัจจะธรรมด้วยมรรคญาณแล้ว แลพ้นจากอาสวะบางเหล่า เพราะเหตุดังนี้แลจึงชื่อว่า สมยวิมตฺโต*

อสมยวิมุตฺโตบุคคลที่ ๒

ในมาติกาคำรบ ๒ ว่า อสมยวิมุตฺโต อธิบายว่าบุคคลใช่ผู้พ้นแล้วในสมัย ได้แก่พระขีณาสวผู้เป็นสุกขวิปัสสก ซึ่งปราศจากวิโมกข์ทั้ง ๘ มีแต่อาสวะทั้งปวงสิ้นไปด้วยมรรคปัญญา สุกฺขวิปสฺสกา ปน ก็พระโสดาบันน์และพระสกทาคามี พระอนาคามี ผู้เป็นสุกฺขวิปัสสกก็ดี แลพระขีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๘ ก็ดี แลปุถุชนก็ดี เป็นทุกกะมุตตกะบุคคล คือไม่ได้ในบุคคลคู่นี้ เพราะเหตุฉะนั้นสมเด็จพระศาสดาจารย์ เมื่อพระองค์จะรวบรวมซึ่งบุคคลที่พระองค์แสดงแล้ว แลมิได้แสดงแล้วในภายหลังยกขึ้นสู่ระเบียบพระบาลี พระองค์จึงได้ตรัสโดยสังเขปในท้ายนิเทสว่า สพฺเพปิ อริยปุคฺคลา อริเย วิโมกฺเข อสมยวิมุตฺตา อริยบุคคลแม้ทั้งปวงก็ชื่อว่าอสมยวิมุตติในอริยวิโมกข์ พาหิรานํ หิ แท้จริงสมัยเป็นที่เข้าสมาบัติแห่งชนพาเหียร ภายนอกพระพุทธศาสนาก็มี ใช่สมัยที่จะเข้าสู่สมาบัติก็มี

ก็แต่สมัย แลใช่สมัยซึ่งจะพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ คือมรรคในพระพุทธศาสนาจะได้มีหามีไม่ บุคคลจำพวกใดในพระพุทธศาสนา มีศรัทธาแลวิปัสสนาญาณอันกล้า เวลาสมัยนั่งนอนแลบริโภคเป็นต้น ย่อมเป็นเวลาสมัยที่จะพ้นจากกิเลสทั้งสิ้น เพราะเหตุดังนี้ พระอริยเจ้าทั้งปวงจึงชื่อว่า อสมยวิมุตฺโต

กุปฺปธมฺโมบุคคลที่ ๓

ในมาติกาคำรบ ๓ มีบทบาลีว่า กุปฺปธมฺโม นั้นโดยความว่าบุคคลมีธรรมอันกำเริบได้แก่บุคคล ๓ จำพวก คือปุถุชนได้ซึ่งสมาบัติทั้ง ๘ แลพระโสดาบันน์ พระสกทาคามี อันได้ซึ่งสมาบัติ ๘ เอเตสํ หิ แท้จริงธรรม

อันเป็นข้าศึกแก่สมาธิแลวิปัสสนาแห่งบุคคลทั้ง ๓ จำพวกนั้นยังมิได้ข่มด้วยดี แลขูดเสียด้วยดี เพราะเหตุดังนั้นสมาบัติธรรมแห่งบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมรู้ฉิบหาย แลเสื่อมกำเริบด้วยเหตุต่าง ๆ มี คณสังคณิการามตา ยินดีในหมู่เป็นต้น ด้วยเหตุดังนี้แหละ บุคคล ๓ จำพวกนั้นจึงชื่อว่า กุปฺปธมฺโม มีธรรมอันกำเริบ

อกุปปธัมโมบุคคลที่ ๔

ในมาติกาคำรบ ๔ พระบาลีว่า อกุปฺปธมฺโม อธิบายว่าบุคคลมีธรรมไม่กำเริบ ได้แก่บุคคล ๒ จำพวก คือพระอนาคามี และพระขีณาสพซึ่งได้สมาบัติทั้ง ๘ เตสํ หิ แท้จริงธรรมซึ่งเป็นข้าศึกแก่สมาธิแลวิปัสสนาแห่งบุคคล ๒ จำพวกนั้น ย่อมข่มขูดฆ่าเสียแล้วด้วยดี เพราะเหตุฉะนั้นสมาบัติธรรมแห่งพระอริยเจ้า ๒ จำพวกนั้นจะได้รู้กำเริบฉิบหายด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งมิได้ ด้วยเหตุดังนี้แหละ พระอริยเจ้าทั้ง ๒ นั้นจึงถือว่า อกุปฺปธมฺโม มีธรรมอันไม่กำเริบ

พระอริยเจ้าทั้ง ๔ มีพระโสดาบันเป็นต้น ซึ่งเป็นสุกขวิปัสสก มิได้มาในนิเทสคู่นี้ เพราะเหตุดังนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จะรวบรวมขึ้นสู่ระเบียบมานี้ด้วยพระองค์ จึงได้ตรัสโดยสังเขปในท้ายนิเทสว่า สพฺเพปิ อริยา ปุคฺคลา อริเย วิโมกฺเข อกุปฺปธมฺมา พระอริยบุคคลแม้ทั้งปวงก็ชื่อว่า อกุปฺปธมฺโม มีธรรมคืออริยวิโมกข์อันไม่กำเริบ

ปริหานธัมโมบุคคลที่ ๕

ในมาติกาคำรบ ๕ พระบาลีว่า ปริหานธมฺโม แปลว่าบุคคลมีธรรมอันไม่เสื่อมรอบ โดยอธิบายเหมือนมาติกาว่า อกุปฺปธมฺโม แปลกแต่มาตรว่า ชื่อเท่านั้น

อปริหานธัมโมบุคคลที่ ๖

ในมาติกาคำรบ ๖ พระบาลีว่า อปริหานธมฺโม แปลว่าบุคคลมีธรรมอันไม่เสื่อมรอบ โดยอธิบายเหมือนมาติกาว่า อกุปฺปธมฺโม แปลกแต่มาตรว่า พยัญชนะเท่านั้น

เจตนาภัพพบุคคลที่ ๗

ในมาติกาคำรบ ๗ พระบาลีว่า เจตนาภพฺโพ อธิบายว่า บุคคลผู้เจริญด้วยเจตนา ได้แก่บุคคลอันได้ซึ่งโลกียสมาบัติ ๘ ได้ด้วยยาก ไม่ได้ด้วยง่าย แลประกอบด้วยวสีทั้ง ๕ ประการ มีอาวัชชนวสีแลสมาปัชชนวสีเป็นต้น สเจ อนุสญฺเจติ ถ้าหากบุคคลนั้น เจตนาติดอยู่เนือง ๆ คือว่าเข้าสมาบัติบ่อย ๆ ก็ไม่เสื่อมจากสมาบัตินั้น ถ้าหากว่าบุคคลนั้นไม่เข้าสมาบัติเนือง ๆ ก็เสื่อมจากสมาบัติ อันนั้น เพราะเหตุดังนั้นจึงชื่อว่า เจตนาภพฺโพ ผู้เจริญด้วยเจตนา

อนุรักขณาภัพพบุคคลที่ ๘

ในมาติกาคำรบ ๘ พระบาลีว่า อนุรกฺขณาภพฺโพ อธิบายว่าบุคคลผู้เจริญด้วยความตามรักษา ได้แก่ผู้ได้ซึ่งโลกียสมาบัติทั้ง ๘ ได้ด้วยยาก แลไม่ประกอบด้วยวสีทั้ง ๕ ประการ สเจ อนุรกฺขติ ถ้าหากว่า

บุคคลนั้น ตามรักษาอยู่เนือง ๆ ซึ่งสมาบัติ ด้วยสามารถเข้าสู่สมาบัตินั้นเนือง ๆ ก็ไม่เสื่อมจากสมาบัตินั้น ถ้าหากว่าบุคคลนั้น ไม่ตามรักษาซึ่งสมาบัติ ก็เสื่อมจากสมาบัตินั้น เพราะเหตุดังนี้แหละบุคคลนั้นจึงชื่อว่า อนุรกฺขณาภพฺโพ บุคคลทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นสมาบัติลาภี อาจทำสมาบัติให้ถาวรได้เหมือนกัน เจตนาภพฺพโต ปน ก็แค่บุคคลผู้ชื่ออนุรักขณาภัพพะย่อมมีกำลังวิเศษกว่า บุคคลผู้ชื่อเจตนาภัพพะ ด้วยว่าเจตนาภัพพะบุคคลไม่ฉลาดรู้ซึ่งธรรมเป็นอุปการะแก่สมาบัติแลไม่เป็นอุปการะแก่สมาบัติ ธรรมเป็นอุปการะแก่สมาบัติ ย่อมบรรเทานำเสีย เสพซึ่งธรรมที่ไม่เป็นอุปการะแก่สมาบัติ แล้วถึงซึ่งความเสื่อมจากสมาบัติเนือง ๆ เพราะเหตุนั้นจึงมีกำลังน้อยต่ำกว่า อนุรักขณาภัพพะบุคคล บุคคลซึ่งชื่อว่า อนุรักขณาภัพพะนั้นฉลาด ย่อมรู้ซึ่งธรรมเป็นอุปการะแก่สมาบัติ แลธรรมไม่เป็นอุปการะแก่สมาบัติ

ธรรมอันใด ที่ไม่เป็นอุปการะแก่สมาบัติ ย่อมบรรเทานำเสียส้องเสพแต่ธรรมที่เป็นอุปการะแก่สมาบัติ แล้วแลไม่เสื่อมจากสมาบัติธรรมนั้น เพราะเหตุดังนั้น จึงเป็นบุคคลมีกำลังวิเศษกว่า เจตนาภัพพบุคคล

ปุถุชฺชโนบุคคลที่ ๙

ในมาติกาคำรบ ๙ พระบาลีว่า ปุถุชฺชโน อธิบายว่าชนยังมีกิเลสหนาให้บังเกิดขึ้น ได้แก่บุคคลยังไม่มละซึ่งสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพัตตปรามาส อันเป็นสังโญชนธรรม ๓ ประการนี้เสียได้ และไม่ปฏิบัติเพื่อจะละเสียซึ่งสังโญชนธรรมนั้นเป็นชนอันธพาลหน้าด้วยกิเลส เพราะเหตุดังนั้นจึงชื่อว่า ปุถุชฺชโน

โคตรภูบุคคลที่ ๑๐

ในมาติกาคำรบ ๑๐ พระบาลีว่า โคตฺรภู มีความว่าบุคคลผู้ครอบงำล่วงเสียซึ่งโคตร ได้แก่บุคคลอันประกอบด้วยโคตรภูชวนะ อันเป็นลำดับแห่ง อริยมรรค กระทำซึ่งนิพพานเป็นอารมณ์ด้วยโคตรภูญาณ ครอบงำล่วงเสียซึ่งโคตรภูแห่งปุถุชนหยั่งลงสู่มณฑลอริยภูมิ เพราะเหตุดังนั้น จึงชื่อว่า โคตฺรภู

ภยูปรโตบุคคลที่ ๑๑

ภัยของสัตว์ ๔

ในมาติกาคำรบ ๑๑ พระบาลีว่า ภยูปรโต ความว่าบุคคลผู้งดจากบาปด้วยความกลัว ได้แก่พระเสขะบุคคล ๓ จำพวก แลปุถุชนมีศีล แท้จริงภัย ๔ ประการคือ ทุคฺคติ ๑ วัฏฏะ ๑ กิเลส ๑ อุปวาทะ ๑ ทุคติน้นได้แก่อบายทั้ง ๔ วัฏฏะน้นได้แก่สังสารวัฏฏะมีเงื่อนต้นไม่ชัด กิเลสน้นได้แก่อกุศลทั้งปวง อุปวาทะน้นได้แก่ความครหาติเตียน ทั้ง ๔ ประการน้ชื่อว่าภัย เพราะเป็นของจะพึงกลัว *ตตฺถ ปุถุชฺชโน* ปุถุชนกลัวแต่ภัยทั้ง ๔ น้แล้ว แลเว้นจากอกุศล ไม่ทำซึ่งกรรมอันเป็นบาป

เสขะบุคคลทั้ง ๓ จำพวกคือ พระโสดาบันน์ และพระสกทาคามี พระอนาคามี ย่อมล่วงเสียแล้วซึ่งทุคติภัย กลัวแต่ภัยทั้ง ๓ อันเศษแล้วแลไม่กระทำซึ่งบาป มคฺคฏฺฐกเสกฺโข ปน *ก็เสกขบุคคลตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวก เป็นบุคคลกลัวแต่ภัย แลเว้นจากบาปด้วย สามาอาคมนะ แลความเป็นบุคคลมีภัยอันยังไม่ขาดแล้วด้วยดี ด้วยเหตุดังกล่าว*

มานี้แล้ว ปุถุชนแลเสกขบุคคลจึงชื่อว่า ภยูปรโต ผู้งดจากบาปด้วยความกลัว

อภยูปรโตบุคคลที่ ๑๒
ผู้พ้นจากภัย

ในมาติกาคำรบ ๑๒ พระบาลีว่า อภยูปรโต อธิบายว่าท่านผู้ใช่ชนงดจากบาปด้วยความกลัว ได้แก่พระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลสาสวะทั้งปวงแล้ว ขีณาสวา หิ แท้จริงพระขีณาสวะองค์พระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมปราศจากความสะดุ้งกลัวภัยทั้ง ๔ ประการ เพราะเป็นบุคคลมีภัยอันขาดขึ้นแล้วด้วยประการทั้งปวง เพราะเหตุดังนั้นจึงชื่อว่า อภยูปรโต ใช่บุลคลผู้เว้นจากบาปแล้วด้วยความกลัว

ภัพพาคมโนบุคคลที่ ๑๓

ในมาติกาคำรบ ๑๓ พระบาลีว่า *ภพฺพาคมโน* อธิบายว่าบุคคลมีความมา แห่งสัมมัตตนิยมอันเจริญ ได้แก่บุคคลอันประกอบด้วย ศรัทธาแลกัตตุกามยตาฉันทะอันเป็นกุศลพร้อมด้วยภวังค์ปัญญา ปราศจากอาวรณธรรม ๓ ประการ คือ กัมมาวรณ์ได้แก่อนันตริยกรรม ๕ มีมาตุฆาตเป็นต้น แลกิเลสาวรณ์ คือนิยตมิจฉาทิฏฐิ แลวิปากนิวรณ์ คือ อเหตุกปฏิสนธิ ทุเหตุกปฏิสนธิ ปราศจากอาวรณธรรม ๓ ประการดังนี้ เป็นบุคคลเพื่อจะหยั่งลงสู่ สัมมัตตนิยม มรรค—ผล เพราะเหตุดังนั้น จึงชื่อว่า ภพฺพาคมโน ผู้มีความมาอันเจริญ

อภัพพาคมโนบุคคลที่ ๑๔

ในมาติกาคำรบ ๑๔ พระบาลีว่า *อภพฺพาคมโน* อธิบายว่า บุคคลมีความมาแห่งสัมมัตตนิยม อัน อภัพพะไม่เจริญ ได้แก่บุคคลอันปราศจาก "**ศรัทธา**" ไร้จากกัตตุกามยตาฉันท์ภวังค์ปัญญา ปราศจากมัคคผลูปนิสสัย ประกอบไปด้วยอาวรณธรรม ๓ ประการดังกล่าวมาแล้วในภายหลัง เป็นคนอภัพพะที่จะหยั่งลงสู่สัมปัตตนิยม ตสฺมา เหตุการณ์ดังนั้น จึงชื่อว่า อภพฺพาคมโน มีความมาอันอภัพพะ

นิยโตบุคคล (เที่ยง) ที่ ๑๕

ในมาติกาคำรบ ๑๕ พระบาลีว่า **นิยโต** อธิบายว่าบุคคลเที่ยง ได้แก่บุคคลอันประกอบด้วย *อนันตริยกรรม ๕ ประการ* มีมาตุฆาต ฆ่ามารดา เป็นต้น และบุคคลผู้ประกอบด้วย นิยตมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นวิปริตอันเที่ยงในทางผิด และ*พระอริยเจ้าทั้ง ๘ จำพวก มีโสดาบันบุคคลเป็นต้น* เตสุหิ แท้จริงบุคคลที่ประกอบด้วย อนันตริยกรรมแลนิยตมิจฉาทิฏฐิ เป็นบุคคลเที่ยง ที่จะไปสู่ทุคตินรกอบายภูมิ

พระอริยเจ้าทั้ง ๘ เป็นบุคคลเที่ยงในที่จะได้มรรคแลผลในเบื้องบนด้วยสัมมาภาวนา แลเที่ยงที่จะถึง อนุปาทาปรินิพพานเพราะเหตุดังนี้ บุคคลทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า นิยโต เป็นบุคคลเที่ยง

อนิยโต (ไม่เที่ยง) บุคคลที่ ๑๖

ในมาติกาคำรบ ๑๖ พระบาลีว่า **อนิยโต** อธิบายว่าบุคคลไม่เที่ยง ได้แก่ปุถุชน อันเศษพ้นจากบุคคลอันกล่าวแล้วในก่อนนั้นอันเป็นวิสัย

ปุถุชน มีคติไม่เที่ยง ตถาหิ แท้จริงบุคคลที่ปุถุชนย่อมคติที่จะปฏิสนธิใน เบื้องหน้า ไม่นิยมดุจหนึ่งว่า ท่อนไม้อันบุคคลซัดไปในอากาศ เมื่อจะตกลงเหนือพื้นปรพี จะมีนิยมว่าจะเอาปลายหรือโคนตกลงก่อนนั้นหามิได้ ฉันใดก็ดี ปุถุชนจะได้นิยมว่า เมื่อดับจิตสิ้นชีวิตแล้ว จะได้ปฏิสนธิใน สุคติ ทุคคติ หามิได้ มีอุปมัยฉนั้น เพราะเหตุดังนี้แลจึงชื่อว่า อนิยโต เป็นคนไม่เที่ยง

ปฏิปนฺนโก บุคคลที่ ๑๗

มัคคสมังคี

ในมาติกาคำรบ ๑๗ พระบาลีว่า ปฏิปนฺนโก อธิบายว่าบุคคลผู้ได ไปด้วยสามารถปฏิบัติ ได้แก่ มัคคสมังคีบุคคล ๔ จำพวก เต หิ ผลตฺถาย แท้จริงบุคคลทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ปฏิปันนกะ เพราะเป็นบุคคล ปฏิบัติเพื่อ ผลในเบื้องบน

ผเลฏฺฐิโต (ผล) บุคคลที่ ๑๘

ผลสมังคี

ในมาติกาคำรบ ๑๘ พระบาลีว่า ผเลฏฺฐิโต อธิบายว่าบุคคลผู้ตั้ง อยู่แล้วในผล ได้แก่ผลสมังคีบุคคล คือพระอริยเจ้าผู้ประกอบพร้อมด้วย ผล ๔ จำพวก มีโสดาบันน์บุคคล เป็นต้น ผลปฏิลาภ โหติ แท้จริงพระ-อริยเจ้าทั้ง ๔ จำพวกนั้น ตั้งแต่ได้สำเร็จแล้วซึ่งผลไป แม้ถึงจะไม่เข้าสู่ ผลสมาบัติ ก็ดี ก็ชื่อว่า ผเลฏฐิโต ผู้ตั้งอยู่แล้วในผล

สมสีสี (มีศีรษะเสมอ) บุคคลที่ ๑๙

ในมาติกาคำรบ ๑๙ พระบาลีว่า สมสีสี อธิบายว่าบุคคลมีศีรษะอันเสมอ ได้แก่พระอริยเจ้าผู้มีอาสวะกิเลส แลชีวิตินทรีย์ทั้ง ๒ ประการดับพร้อมกัน โส ปเนส ก็พระอริยเจ้าชื่อสมสีสีนั้นมี ๓ จำพวก คือ อริยาบถสมสีสี จำพวก ๑ โรคสมสีสี จำพวก ๑ ชีวิตสมสีสี จำพวก ๑

อิริยาบถสมสีสี

บุคคลจำพวกใดสำเร็จซึ่งอิริยาบถทั้ง ๔ อันใดอันหนึ่งอยู่แล้วเจริญวิปัสสนา ได้ถึงพระอรหัตตผลแล้วแลดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพานในอิริยาบถนั้น เหมือนอย่างพระปทุมเถระเจ้าผู้จงกรมอยู่ได้สำเร็จพระอรหัตตผลในอิริยาบถนั้น แล้วแลดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพาน ชื่อว่าอิริยาบถสมสีสี

โรคสมสีสี

ก็แลบุคคลจำพวกใด ประกอบด้วยโรคาพยาธิอันใดอันหนึ่ง แลเจริญวิปัสสนา ได้สำเร็จซึ่งอรหัตตผลแล้วแลดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพาน ด้วยโรคนั้น บุคคลจำพวกนี้ชื่อว่าโรคสมสีสี

ชีวิตสมสีสี

บุคคลจำพวกใด มีกิเลสสีสะคืออวิชชา แลปวัตตสีสะคือชีวิตินทรีย์ดับพร้อมกันในวิถีจิต ที่เกิดอริยผลอันเดียวกัน บุคคลดังนี้แลชื่อว่า ชีวิตสมสีสี บุคคลผู้มีชื่อว่า ชีวิตสมสีสี นี้แหละสมเด็จพระผู้มีพระภาคประสงค์ในนิเทสอันนี้

ชิตกัปปี (ผู้มีกัปป) บุคคลที่ ๒๐

ในมาติกาคำรบ ๒๐ พระบาลีว่า ฐิตกปฺปี มีอันแปลว่าบุคคลผู้มีกัปป์อันหยุดอยู่ ได้แก่มัคคสมังคี พระอริยเจ้าผู้ตั้งอยู่ในมรรค ตถาหิ แท้จริงมัคคสมังคีบุคคลนี้ เมื่อยังไม่ถึงอริยผลอันเป็นลำดับแห่งตนตราบใด แม้ถึงว่าเพลิงประไลกัลป์ จะไหม้กัลป์มา เมื่ออริยผลยังไม่เกิด เพลิงนั้นก็ไม่อาจไหม้ ย่อมหยุดอยู่เพราะเหตุศาสนาเป็นของใหญ่ยังมีอยู่ตราบใด กัลป์วินาศก็มิได้เป็นไปตราบนั้น ตสฺมา เพราะเหตุการณ์ดังนั้น มัคคสมังคีบุคคลจึงชื่อว่า ฐิตกปฺปี มีกัลป์อันหยุดอยู่ รับประทานวิสัชนามา ในบุคคลบัญญัติโดยสังเขป ก็ยุติลงด้วยเวลาแต่เพียงนี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้.

กถาวัตถุปกรณ์ที่ ๕

นิสินฺโน เทวโลกสฺมึ เทวสํฆปุรกฺขโต
สเทวกสฺส โลกสฺส สตฺถา อปฺปฏิปุคฺคโล
สพฺพปญฺญตฺติกุสโล ปญฺญตฺติปริทีปนํ
วตฺวา ปุคฺคลปญฺญตฺตึ โลเก อุตฺตมปุคฺคโล
ยํ ปุคฺคลกถาทีนํ กถานํ วตฺถุภาวโต
กถาวตฺถุปฺปกรณํ สํเขเปน อเทสยิ
มาติกาฐปเนเนว ฐปิตสฺส สุราลเย
ตสฺสโมคฺคลิปุตฺเตน วิภตฺตสฺส มหีตเล
อิทานิ ยสฺมา สมฺปตฺโต ตตฺถ สํวณฺณนากฺกโม
ตสฺมา ตํ วณฺณยิสฺสามิ ตํ สุณาถ สมาหิตาติ

นิทานเบื้องต้น

ในกถาวัตถุปกรณ์คำรบ ๕ มีเนื้อความดำเนินตามนัยพระอรรถกถาว่า นิสินฺโน เทวโลกสฺมึ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระศาสดาผู้สั่งสอนแห่งสัตวโลกกับทั้งเทพยดา ทรงพระปรีชาอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ไม่มีผู้ใดจะเปรียบปานด้วยพระองค์ได้ ทรงนั่งแท่นบัณฑุกัมพลทิพอาศน์ ภายใต้ไม้ปาริกฉัตร์ ณ ดาวดึงษ์เทวโลก อันหมู่เทวนิกรแวดล้อมคับคั่งเป็นพุทธบริวาร สพฺพปญฺญตฺติกุสโล ทรงพระปรีชาสามารถในบัญญัติทั้งปวง ตรัสเทศนาซึ่งบุคคลบัญญัติปกรณ์ อันแสดงซึ่งบัญญัติ

ทั้ง ๖ ประการ วิถารในบุคคลประเภทจบแล้ว โลเกอุตฺตมบุคฺคโล พระองค์เป็นบุคคลพิเศษ อุดมในโลก อเทสยิ ได้เทศฺนาโดยย่อแล้ว ซึ่งคัมภีร์อันเป็นวัตถุที่อยู่ที่ประชุมแห่งกถามีบุคคลกถาเป็นต้น จึงกล่าวนามตามศาสนโวหารว่า กถาวัตถุปกรณ์ มาติกาจปเนเนว คัมภีร์กถาวัตถุนั้นพระองค์เทศนาในสวรรค์สุราลัยเทวโลก ย่อ ๆ ตั้งไว้แต่บทมาติกา เป็นกระทู้ที่สาวกผู้มีปัญญาจะขยายให้กว้างได้

พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระผู้ทรงไว้

โมคฺคลีปุตฺ เตน วิภตฺตสฺส มหีตเล ภายหลังครั้งตติยสังคายนา พระโมคคลีบุตรติสสเถรเจ้าได้แจกออกแล้วโดยพิสดาร ณ อโศการามวิหาร พื้นพระสุธามนุษย์โลกนี้ สํวณฺณนากฺกโม ลำดับที่จะพรรนาเนื้อความแห่งกถาวัตถุนั้นถึงแล้วเหตุดังนั้นจะพรรนาซึ่งอรรถ แห่งกถาวัตถุปกรณ์ ณ กาลบัดนี้

ยมกปาฏิเหราวสานสฺมึ หิ ดำเนินเนื้อความโดยสังเขป เมื่อพระโลกนารถทรงกระทำยมกปฏิหาริย์เสร็จแล้ว ทรงจำพรรษาอยู่ ณ แท่นศิลาบัณฑุกัมพล ภายใต้ไม้ปาริกฉัตรไตรทศทิพยสถาน ทรงแสดง อภิธรรมกถาแก่เทวบริษัท กระทำพุทธมารดาให้เป็นประธานเทศนา ซึ่งธัมมสังคิณี วิภังค์ ธาตุกถาบุคคลบัญญัติแล้ว ครั้นถึงวาระเทศนากถาวัตถุนี้ ทรงเห็นกาลว่า ในอนาคตสาวกแห่งเราองค์หนึ่งชื่อ โมคคลีบุตรติสสะมีปัญญามาก จักชำระมลทินแห่งศาสนา ซึ่งบังเกิดให้หมดจด เมื่อจะทำสังคีติเป็นที่ ๓ นั่ง ณ ท่ามกลางแห่งภิกษุสงฆ์และจักประชุมลงซึ่ง

สูตรฝ่ายสกวาท ๕๐๐ ฝ่ายปรวาท ๕๐๐ เป็น ๑,๐๐๐ หนึ่ง จักแจกปกรณ์ออกไปให้กว้างขวาง ตสฺโสกาสํ กโรนฺโต พระองค์ทรงทราบกาลอนาคตฉะนี้

ให้ช่องโอกาสสาวก

เมื่อจะไว้ช่องแก่พระโมคคลีบุตรติสสเถระเจ้านั้นจึงเทศนาโดยย่อตั้งไว้เป็นมาติกาด้วยต้นติกถามรรคทั้งปวง สักภาณวาร ๑ ก็หาเต็มไม่ อวเสสํ ปน แต่อภิธรรมคาถาเหลือนั้นไป คือ ยมกและปัฏฐาน ตรัสโดยพิสดารจบเสร็จ ทรงจำพรรษาครบ ๓ เดือนแล้วเสด็จกลับมายังมนุษย์วิสัย ทรงบำเพ็ญพุทธกิจให้ประโยชน์บริบูรณ์แก่สัตวโลก ดำรงอยู่ตามชนมายุกาล นับแต่อภิสัมโพธิสมัยได้ ๔๕ พรรษาแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

พระสาวกสามารถเริ่มทำกิจพระศาสนา

ครั้งนั้นองค์พระอรหันต์ ๕๐๐ มีพระมหากัสสปเถระเจ้าเป็นประธาน ได้พึ่งโพธิสมภารพระเจ้าอชาตสัตตุมคธราช เป็นอุปถัมภกสหายยกพระธรรมแลวินัยขึ้นยังสังคีติเป็นปฐมวารแล้ว

ครั้นจำเนียรกาลนับแต่พระพุทธเจ้านิพพานแล้ว ล่วงไปได้ ๑๐๐ ปี ภิกษุเหล่าวัชชีบุตรทั้งหลายก็แสดงซึ่งวัตถุ ๑๐ ประการ เป็นข้อละเมิดนอกวินัยบัญญัติขึ้นสั่งสอนว่าเป็นธรรมเป็นวินัย จึงพระยศกากัณฑกบุตรเถระได้อาศัยพระเจ้ากาฬาสโศก บรมกษัตริย์เป็นศาสโนปถัมภกสหาย เลือกสรรจัดพระสงฆ์อรหันต์ได้ ๗๐๐ องค์ ย่ำยีเสียซึ่งวัตถุ ๑๐ อย่างนั้นให้

พินาศด้วยสูตรพุทธบัญญัติ เลิกถอนวัตถุ ๑๐ นั้นออก โดยธรรม โดยวินัย แล้วยกขึ้นซึ่งธรรมวินัยยังสังคีติเป็นที่ ๒

วัชชีบุตรสลาย — และแยกลัทธิเป็นอาจาริยวาท — เถรวาท

เตหิ ปน เถเรหิ นิคฺคหิตา ฝ่ายว่าเหล่าเจ้าภิกษุวัชชีบุตรทั้งหลายมากประมาณ ๑,๐๐๐ (หมื่น) เป็นกำหนด เมื่อพระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลายนั้นข่มขี่เสียแล้ว แสวงหาปักษ์ฝักฝ่าย ก็ทุพพลปักษ์อันน้อยกำลังซึ่งสมควรแก่ตน แล้วกระทำอาจาริยตระกูล ชื่อมหาสังฆิกะเป็นแผนกหนึ่งออกไป แล้วก็แตกเป็นอาจาริยตระกูลสืบต่อไป จนมากได้ถึง ๑๗ อาจาริยวาทเกิดขึ้นในร้อยปีที่ ๒ นับเถรวาทซึ่งเป็นอสัมภินนที่มิได้แตกเข้าด้วย ๑๘ อาจาริยวาท ยังอาจาริยวาทอื่นอีก เกิดขึ้นถึง ๖ วาท

อโศกมหาราชเลื่อมใส

ปวตฺตมาเน สาสเน เมื่อพระศาสนาเป็นไปอยู่ด้วยสามารถอาจาริยตระกูล ๑๘ วาท ครั้งนั้นอโสโก มหาราชา สมเด็จพระบรมกษัตริย์อโศกมหาราช ผ่านสมบัติเป็นเอกราชในปาตลีบุตรนคร ทรงพระราชศรัทธา เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาทรงบริจาคมหาทานถวายลาภสักการะไพบูลย์วิเศษเหลือล้น

เดียรถีเสื่อมลาภปลอมบวช

ฝ่ายหมู่เดียรถีเสื่อมลาภสักการะ แม้แต่อาหารและผ้านุ่งผ้าห่มก็หายาก คิดจะแสวงหาลาภสักการะ โลกามิส จึงพากันเข้าบวชอยู่ในภิกษุทั้งหลาย แล้วแสดงทิฏฐิแห่งตน ๆ ว่าเป็นธรรม เป็นวินัย เป็น

สัตถุศาสนา แม้เหล่าที่มิได้ซึ่งบรรพชาตามวินัยนิยม ก็โกนผมนุ่งผ้ากาสาวพัสตร์เอาตามลำพังตน เที่ยวระคนอยู่ในวิหารเข้าไปท่ามกลางสงฆ์เวลาอุโบสถสังฆกรรมยากที่ภิกษุจะกดขี่ปราบปราม ไม่ตั้งอยู่ในปฏิบัติ ซึ่งอนุโลมตามธรรมวินัย ก็ยังอัพพุทวุ่นวาย มลทินเสี้ยนหนามแก่พระศาสนาให้เกิดขึ้นเป็นเอนกประการมากนัก แลบำเพ็ญดิตถิยวัตรบูชาเพลิงเป็นต้นพากเพียรขวนขวายคิดจะทำลายลบล้างพระธรรมวินัย ภิกษุสงฆ์ไม่ทำอุโบสถปวารณาร่วมจนสังฆอุโบสถในอโศการามเลิกขาดไปถึง ๗ ปี

อโศกมหาราชทรงทราบให้ระงับ

พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงพยายามให้พระสงฆ์ทำอุโบสถด้วยกำลังพระราชอาญาก็มิสามารถ ภายหลังพาลอำมาตย์เข้าใจผิด ปลงชีวิตภิกษุอันไม่ยอมทำอุโบสถเสียเป็นอันมาก พระมหากษัตริย์ทรงทราบแล้ว เกิดวิปฏิสารร้อนพระทัยนัก มีพระประสงค์จะให้วิปฏิสารและมลทินพระ-ศาสนาระงับสงบโดยธรรม ตรัสถามพระภิกษุ ทรงทราบคุณสมบัติแห่งโมคคลีบุตร์ติสสเถระเจ้าว่าท่านทรงคุณธรรมอาจถวายวิสัชนาระงับข้อวิปฏิสารในพระทัย แลชำระมลทินพระศาสนาให้บริสุทธิ์ได้โดยธรรม จึงขออาณาสงฆ์ให้นิมนต์พระเถระเจ้ามาจากอโธตังคบรรพต แล้วให้ทอดพระเนตรอิทธิปาฏิหาริย์ ให้พระเถระรำงับวิปฏิสารสงบด้วยธรรมีกถาแล้วนิมนต์ให้พักอยู่ในพระราชอุทยาน ทรงศึกษาพุทธสมัยอยู่ ๗ วัน เข้าพระทัยชัดว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็น "วิภัชวาที" มีปกติแจกออกกล่าวโดยส่วนพิเศษว่า สมณะพราหมณ์ทั้งหลายตน บรรดาที่มีวาทะทั้งปวงแล้วดำรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์ในอโศการาม ให้จัดบรรพชิตเดียรถีเป็นหมู่

เหล่าตามลัทธิเดียวกัน ให้เข้าเฝ้าแล้วตรัสถามว่า กึ วาที พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปรกติกล่าวเป็นไฉน เหล่าเดียรถีก็ทูลอ้างเอาตามลัทธิแห่งตน ๆ มิได้กลายวิภัชวาทีแต่สักหมู่หนึ่งเลย พระเจ้าอโศกราชก็ทรงสันนิษฐานเข้าพระทัยชัดว่า เหล่านี้ใช่ภิกษุแล้ว ล้วนแต่เดียรถีทั้งสิ้น จึงพระราชทานผ้าขาวให้สึกเสียมากประมาณ ๖๐๐,๐๐๐ คน (๖ แสนคน)

ทางเลื่อมใสพระโมคคลีบุตรติสสเถระ

แล้วจึงดำรัสให้นิมนต์พระภิกษุแท้ทั้งหลายเข้ามาเฝ้า ตรัสถามท่านก็ถวายวิสัชนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นวิภัชวาทีแล้วพระเจ้าอโศกตรัสถามพระโมคคลีบุตรติสสเถรสอบซ้ำว่าวิภชฺชวาที สมฺมาสมฺพุทฺโธ พระ-สัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นวิภัชวาทีจริงหรือ ? พระเถระถวายพระพรรับว่า เป็นวิภัชวาที พระเจ้าอโศกก็ทรงเลื่อมใส เข้าพระทัยว่ายังคงอยู่แต่พระภิกษุแล้ว ไม่มีเจือปนระคนไปด้วยเดียรถี ครั้งนี้พระศาสนาบริสุทธิ์ คงแต่ลัชชีบริษัทแล้ว ขอภิกษุสงฆ์จะทำสังฆอุโบสถโดยสะดวกสิ้นการรังเกียจเถิด อารกฺขํ ทตฺวา พระราชทานใช้พิทักษ์รักษาแล้วก็เสด็จเข้าพระนคร

พระโมคคลีบุตรปรารภเหตุ

ส่วนพระสงฆ์สามัคคี พร้อมเพรียงแล้วสโมสร กระทำสังฆอุโบสถตามวินยานุญาต นับพระภิกษุในสังฆสันนิบาตได้ถึง ๖๐ แสน เมื่อได้สามัคคีสังฆสมาคมนั้นแล้ว พระโมคคลีบุตรติสสเถระเจ้าจะห้ามเสียซึ่งวาทะข้าศึกพระศาสนาที่เกิดแล้ว แลจักบังเกิดต่อมาภายหน้าให้พ่ายแพ้มิให้แผ้วพานกล้ำกลายต่อพระธรรมวินัย จึงแจกบทมาติกา ซึ่งพระบรม-ศาสดาทรงตั้งไว้นั้นให้วิถาร ตามนัยที่พระโลกนาถเจ้าพระราชทานไว้

นำพระสูตร มาสาธกในกถาวัตถุปกรณ์อันเป็นกลอุบายที่จะย่ำยีตัดเสีย ซึ่งปรับวาทะเป็นเนติ ซึ่งผู้ปราชญ์ศาสนิกชน จะย่นลงเอาเป็นแบบ ข่มขี่ ต้าน ปรับวาทะ ซึ่งจะบังเกิดมี เพราะถือเนื้อความผิดในพระสูตรและ พระปรมัตถ์ เทศนานี้แล้วจึงเลือกสรรได้พระสงฆ์ทรงปริยัติธรรม แตก-ฉานในพระปฏิสัมภิทา ประมาณ ๑,๐๐๐ องค์ สังคายนาพระธรรมวินัย ดังพระมหากัสสปะเถระและพระยศเถระ ฉะนั้น ชำระมลทินพระศาสนา ให้บริสุทธิ์ กระทำตติยสังคายนา

ยกอภิธรรม – กถาวัตถุปกรณ์ขึ้นก่อน

ครั้นสังคายนาพระอภิธรรม จึงยกเอากถาวัตถุปกรณ์ ซึ่งได้ภาษิตพิสดารแล้วนี้ขึ้นสู่สังคีติ ในพระอภิธรรมอันมีพจนประพันธ์ซึ่งจดจารึก ถ้าขยายบรรยายให้กว้าง ก็ประมาณเท่าทีฆนิกาย แลกถาวัตถุปกรณ์นี้ประดับด้วยกถา ๒๓๐ กถา จัดเป็นวรรค ๆ ละ ๑๐ กถา ๆ ได้ ๒๓ วรรค บุคคลเป็นปฐม ทีแรกประดับด้วยกถา ๑๐ กถา มีปุคคลกถาเป็นต้น แลในกถาทั้งปวงทั้ง ๒๓๐ นั้น ล้วนแล้วด้วยปุจฉาถาม แลปฏิญาณรับ แก้วิสัชนาตามข้อผิดนั้น ๆ อันมีแล้วในเหล่าอาจาริยวาททั้งหลาย เหตุดังนั้นกถาวัตถุปกรณ์นี้ จึงเป็นเนติวิถีที่ศาสนิกบัณฑิตจะถือเอาเป็นแบบอย่าง บำบัดเสียซึ่งปรัปวาท เสี้ยนหนามพระศาสนาอันจักเกิดขึ้นในภายหน้า เพราะถือเอาความและอธิบายในพระสูตรโวหารเทศนาและอภิธรรมปรมัตถกถาผิดไป แล้วลงลัทธิเสียว่าชอบว่าควรตามที่ตนถือเอาวิปริตนั้น ๆ

ปุคคลกถา — สักวาที — ปรวาที

ในปุคคลกถาที่ต้น ถามด้วยบุคคลเป็นเหตุ โดยนัยบาลีที่ท่านสังคีติไว้ฉะนี้ ใครเล่าเป็นผู้ถาม? ใครเล่าเป็นผู้ปฏิญาณแก้วิสัชนาพยากรณ์ นวตฺตพฺพา ซึ่งจะกล่าวว่าผู้นั้นปุจฉา ผู้นั้นปฏิญาณ นิยมตัวเฉพาะดังนี้ไม่ได้ ด้วยบทมาติกา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในปกรณ์นี้ ด้วยสามารถเป็นตันติ เป็นแบบเพื่อจะชำระลัทธิต่าง ๆ พระเถระเจ้าตั้งอยู่ในนัยที่พระศาสดาประทานไว้ จึงแจกออกให้พิสดาร ตามตันติระเบียบนั้น ก็แต่ประสงค์จะให้จำเนื้อความแห่งกถาทั้งหลายนั้น ๆ โดยง่าย

ปุคคลบัญญัติ สัจจปรมัตถ์

พระอรรถกถาจาริย์เจ้า จึงแสดงวิภาคแห่งส่วนลงไว้ว่า สกวาที ถาม ปรวาที ปฏิญาณ ปรวาที ถาม สกวาที ปฏิญาณ ดังนี้ เพื่อจะให้สังเกตกำหนดง่าย และปุคคลกถาเป็นปฐมนั้น

สกวาทีถามว่า ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺฉิกตฺถปรมตฺเถน บุคคล ๆ ตน สัตว์ และชีโว ผู้เป็นอยู่นี้ เมื่อจะเข้าไปค้นด้วยได้อยู่จริง โดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์ หรือ อตฺตมตฺโถ อรรถเนื้อความที่อุดมยิ่ง ที่มิต้องถือเอาด้วยได้ยินแต่ผู้อื่นแลคเนเป็นต้น ชื่อว่า ปรมตฺโถ อรรถเนื้อความอย่างยิ่งแลเป็นจริงแท้แน่แก่ปัญญาไม่เป็นแต่คลับคล้ายคลับคลา ดังพยับ-แดดเป็นต้นเรียกว่า สจฺฉิกตฺโถ อรรถเนื้อความที่แจ้งชัดด้วยปัญญาโดยประจักษ์ก็บุคคล คือ อตฺต ตัวตน สตฺโต สัตว์ ชีโว ผู้เป็นอยู่นั่นนั้น บุคคลเข้าไปค้นด้วยปัญญา ย่อมได้อยู่จริง โดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์นี้เพียงไม่แปรผันยักย้ายจริงหรือ?

บุคคลมีโดยพระสูตร

อธิบายว่า ใครมีสิทธิชื่อว่า บุคคล ๆ มีอยู่จริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์ ให้ผู้ทำลายล้างลัทธิซักถามผู้นั้นดังนี้ แลซึ่งลัทธิชื่อว่า บุคคลมีอยู่จริง ๆ นั่นนั้น จะเกิดขึ้นก็เพราะอาศัยได้สดับฟังแลเล่าเรียนศึกษาในพระสูตรโวหารเทศนา ที่ตรัสแสดงบุคคลโดยปริยาย มีบุคคล ๑ บุคคล ๒ บุคคล ๓ เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสเทศนาว่า เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว ดูกรภิกษุทั้งหลายบุคคลผู้หนึ่งผู้เดียวเอกไม่มีผู้อื่นเปรียบ โลเก อุปชฺชมาโน เมื่อบังเกิดในโลก ย่อมเป็นอัจฉริยมนุษย์คนอัศจรรย์ เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์เกื้อกูล แลสุขแลคุณที่ต้องประสงค์แห่งชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์แลความสุขแก่เทพยดามนุษย์ทั้งหลาย แลบุคคลผู้เอกนั้นคือองค์วิสุทธิขันธ์สันดาน อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

บุคคลที่หาได้ยาก ๒ จำพวก

ทฺวินฺนํ ภิกฺขเว ปุคฺคลานํ ปาตุภาโว ดูกรภิกษุทั้งหลายซึ่งบุคคล ๒ จำพวก จะมีจะเป็นขึ้นในโลกได้ด้วยยากนัก คือบุคคล ๑ เป็นบุพพการีทำอุปการะก่อนแก่สัตว์ บุคคล ๑ เป็นกตัญญูกตเวที รู้อุปการะที่ท่านทำแก่ตนแล้ว กระทำสนองคุณบุคคล ๒ จำพวกนี้ได้ยากในโลก

บุคคล ๓ จำพวก

ตโย เม ปุคฺคลา บุคคลทั้งหลาย ๓ เหล่านี้มีอยู่ในโลก เมื่อจะแสวงหา คงได้ครบทั้ง ๓ จำพวก อนฺโธ คือบางคนไม่มีปัญญา ไม่รู้ทั้งประโยชน์อิธปรโลก เหมือนบุคคลจักษุบอดพิบัติทั้งซ้าย—ขวา

เอกจกฺขุ บางคนมีความฉลาด รู้คิดอ่านตรึกตรองดี แต่ประโยชน์ชาตินี้ฝ่ายเดียว ดังบุคคลมีจักษุดี แต่ดวงตาเดียวฉะนั้น

ทฺวิจักขุ บางคนมีปัญญารอบรู้ว่องไวทั้งประโยชน์ชาตินี้แลชาติหน้า ดังผู้มีจักษุบริบูรณ์พร้อมอยู่ไม่พิบัติฉะนั้น

เมื่อบุคคลได้สดับฟัง หรือเล่าเรียนศึกษาในพระสุตตันตเทศนา แสดงบุคคลโดยปริยายมีนัยเป็นต้นฉะนี้แล้ว ก็ลงลัทธิเห็นเสียว่า บุคคลนี้มีจริง ๆ พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาไว้ฉะนี้นี่ บุคคลที่มีลัทธิชื่อว่า บุคคล ๆ มีอยู่จริง ๆ เช่นนี้ ให้ศาสนิกบัณฑิตผู้จะลบล้างทำลายลัทธิ ถามโดยนัยนี้ว่า ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺฉิกตฺถปรมตฺเถน บุคคล ๆ นี้ ได้มีอยู่จริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์หรือ ? สกวาทีถามดังนี้

บุคคล — ปรมัตถสัจจะ

ฝ่ายปรวาที รับปฏิญาณตามลัทธินั้นว่า อามนฺตา เออ! บุคคล ๆ คืออาตมตัวตน สัตว์ผู้เป็นอยู่นั้น ย่อมได้อยู่โดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์จริง โดยอธิบายถือเอาสูตรบทแสดงซึ่งบุคคล ๑ บุคคล ๒ เป็นต้นนั้น ด้วยสมเด็จ-พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นสัจจวาที กล่าววาจาจริงอันประเสริฐ มิได้กระทำให้คลาดให้ผิดเป็นเบื้องหน้าแล้วตรัสภาษิต ซึ่งวาจาเทศนาธรรม

แสดงธรรมที่ตรัสชอบเอง

อนึ่ง ไม่ได้แสดงธรรมสอนสัตว์ โดยเหตุ มิได้ยินโดยยินสืบมาแต่ผู้อื่นเป็นต้น พระองค์ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้กับเทพยดาด้วยพระ-ปัญญาอันยิ่ง แล้วแลประกาศให้เวนัยสัตว์รู้แจ้งรู้ชัด บางสมัยเมื่อแสดง

ทุกข์ของสัตว์ในอบาย ที่พ้นวิสัยมังษะจักษุแห่งมนุษย์สามัญ พระองค์ก็ได้ตรัสว่า น กสฺสจิ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา สุตฺวา วทามิ เราจะได้ยินได้ฟังมาแต่สมณพราหมณ์ผู้หนึ่งผู้ใด แล้วแลกล่าวหามิได้ ยเทว เม สามํ ทิฏฺฐํ สิ่งใดที่เราได้เห็น ได้รู้แจ้งด้วยตนแล้ว ตเทว วทามิ เราย่อมกล่าวซึ่งอรรถดังนั้น

สัจจบุคคลมีจริง

ตสฺมา เหตุการณ์ดังนั้น บุคคลใดที่พระองค์ตรัสว่า เอกปุคฺคโล เป็นต้น บุคคลนั้นมีอยู่โดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์ อิมํ ลทฺธึ คเหตฺวา ปรวาที ถือเอาลัทธินี้ จึงรับปฏิญญาว่า อามนฺตา เออ! บุคคล ๆ มีอยู่จริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์เนื้อความอย่างยิ่งที่แจ้งแล้วแก่พระปรีชาญาณ

ฝ่ายสกวาที เมื่อจะให้ให้ช่องแค่คำเลศเลียงเลี้ยวเช่นนั้น จึงซักซ้ำว่า โย สจฺฉิกตฺโถ ปรมตฺโถ ตโต โส ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺฉิกตฺถปรมตฺเถน อรรถอย่างยิ่งที่จริงแก่จิต เป็นสัจฉิกัตถปรมัตถ์อันใด คงทนอยู่แก่วิปัสสนาญาณ ก็บุคคล ๆ นั้นได้จริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ แต่สัจฉิกัตถปรมัตถ์นั้น หรืออธิบายในอนุโยคคำซักนี้ว่า ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ เป็นธรรมประเภท ๕๗ ซึ่งจะมีพึงถือเอาด้วยอำนาจสมมติสัจจะ แลไม่พึงถือเอาด้วยอำนาจแห่งเหตุมีอนุสสวนะ ได้ยินสืบมาเป็นต้น เป็นสัจฉิกัตถะเพราะจริงแท้แก่ตน เป็นปรมัตถ์ด้วย เป็นสภาพประจักษ์แก่ตน อรรถอันนี้ชื่อว่า สัจฉิกัตถปรมัตถ์ แลบุคคล อาตมตัวตน สัตว์ผู้เป็นนั้น บุคคลย่นเข้าด้วยบัญญาย่อมได้อยู่ โดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์ แต่อรรถที่ประจักษ์จริงแก่ตนนั้นนั้นหรือ ?

เมื่อ **สกวาที่** ซักไล่ให้สิ้นเลศเฉพาะประสงค์อรรถพิเศษ **ขันธ์ อายตนะ** ธาตุ อินทรีย์ นั้น ปรวาที่ จึงปฏิญญาห้ามว่า น เหวํ วตฺตพฺเพ จะพึงว่าอย่างนี้ไม่ได้ เมื่อจะเฉพาะเจาะจง ประสงค์เอาธรรมประเภทมีขันธ์เป็นต้น บุคคลก็หาได้จริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์ไม่ ? เมื่อปฏิญญาก่อนนี้รับ กับปฏิญญาหลังที่ค้านของปรวาที ไม่ต่อกันดังนี้แล้ว **สกวาที่** จึงปรับให้รับผิดว่า อาชานาหิ นิคฺคหํ ท่านจงรู้เถิดซึ่งความข่มขี่คำปฏิญญาก่อน กับคำปฏิญญาหลัง แห่งท่านไม่ต่อกัน ซึ่งท่านถือลัทธิเข้าใจว่าบุคคลมีจริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์นั้นผิดแล้ว ท่านจงรับผิดเลิกลัทธินั้นเสียเถิด อย่าได้ให้เนื้อความในสูตรกับอภิธรรมระคนกัน จงเข้าใจโดยแผนกว่า ฝ่ายพระสูตรเป็นโวหารกถา โดยโวหาร อภิธรรมเป็นปรมัตถกถา กล่าวโดยปรมัตถ์ หญฺจิ ปุคฺคโล ถ้าหากบุคคลจะได้จริง จะมีจริงโดยปรมัตถ์ ดังท่านปฏิญญาครั้งแรกนั้นแล้ว เตน วตฺตเรน วตฺตพฺเพ เหตุดังนั้น เมื่อเราซักซ้ำวาระที่ ๒ ท่านจะต้องปฏิญญาคงอยู่ตามคำปฏิญญาเดิม นี่ไม่เป็นเช่นนั้น ครั้นเราซักซ้ำวาระที่ ๒ ท่านก็ปฏิเสธเสีย หาคงอยู่ตามปฏิญญาเดิมไม่ ยํ ตตฺถ วเทสิ ท่านกล่าวปฏิญญาเดิมว่า บุคคล ๆ ได้มีอยู่จริงโดยสัจฉิกัตถปรมัตถ์ แล้วปฏิเสธเสียมิให้กล่าว อิทนฺเต มิจฺฉา คำทั้ง ๒ แห่งท่านเป็นคำผิด เป็นข้าศึกกันโดยตรง ด้วยปุจฉาปฏิญญานี้ก็ได้ความชัดว่า บุคคลคืออาตม ตัวตน สัตว์แลเป็นอยู่นั้นมิได้มีโดยปรมัตถ์ รับพระราชทานถวายวิสัชนามาในบุคคลกถาแต่เท่านี้ เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้

๒๗ เมษายน ๒๕๐๓

ยมกที่ ๖

สํเขเปเนว เทวานํ เทวเทโว สุราลเย
กถาวตฺถุปฺปกรณํ เทสยิตฺวา รณญฺชโห
ยมสฺส วิสยาตีโต นานายมกมณฺฑิตํ
อภิธมฺมปฺปกรณํ ฉฏฺฐจฉฏฺฐานเทสโก
ยมกํ อยมาวตฺต นิลามลตนูรุโห
ยํ เทสยิ อนุปฺปตฺโต ตสฺส สํวณฺณนากฺกโม
อิทานิ ยสฺมา ตสฺมาสฺส โหติ สํวณฺณนา อยนฺติ

นิทานเบื้องต้น

อนุสนธิพระธรรมเทศนามีปุพพาปรสืบลำดับ เนื่องตามปกรณ์มาในคัมภีร์ยมกนี้ มีอารัมภกถา ในคัมภีร์อัฏฐกถา กล่าวไว้ในอัสดกคาถาว่า สํเขเปเนว เทวานํ เทวเทโว สุราลเย เป็นต้น ดำเนินความว่า เทวเทโว สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นวิสุทธิเทพยดาล่วงเสียซึ่งสมมติเทพยดา และอุบัตติเทพยดาทั้งปวง ทรงแสดงแล้วซึ่งคัมภีร์กถาวัตถุโดยย่อแก่เทพยดาทั้งหลายในสุราลัย เทวโลกแล้ว รณญฺชโห พระองค์ละเสียแล้วซึ่งข้าศึก คือ กิเลส ให้พินาศกับทั้งวาสนา ยมสฺส วิสตาตีโต พระองค์ล่วงแล้วซึ่งวิสัยแห่งพระยม ฉฏฺฐานเทสโก พระองค์ผู้แสดงซึ่งอนันตริยกรรม ๕ และอุทิศศาสดาอื่น ๑ เป็น ๖ ทั้งอภัพพฐาน อยมาวตฺต วิลามลตนูรโห พระองค์มีพระโลมาที่งอกในพระกายเขียวไม่มีมลทิน ขุมละเส้น ๆ มิได้เป็นคู่ ขุมละสองเลย แลวนเป็น

ทักษิณาวัฏ **เทสยิ** พระองค์ทรงแสดงแล้วซึ่งคัมภีร์อภิธรรมชื่อ *"ยมก"* เป็นคำรบ ๖ ประดับด้วยยมกต่าง ๆ อันใด **ตสฺส สํวณฺณนากฺกโม** ลำดับแห่งอันจะพรรณนาซึ่งคัมภีร์ยมกนั้น เหตุใด ? ถึงแล้ว ณ กาลบัดนี้ **ตสฺมา** เหตุนั้นกถานี้สำหรับพรรณนาแห่งคัมภีร์ยมกนั้น

ยมก ๑๐

ข้าพเจ้าผู้อัฏฐกถาจาริยปรารภ เริ่มตามความแก่ปกรณ์ **อิทํ หิ ปกรณํ** แท้จริงคัมภีร์ อภิธรรมคำรบ ๖ นี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกโดยส่วน ๑๐ ด้วยเนื่องแห่งธรรมประเภทที่เป็นคู่ ๆ กัน ชื่อว่า *"ยมก"* ถึง ๑๐ ยมก

คือ *มูลยมกที่* ๑ จำแนกโดยมูล ๓ *ขันธยมกที่* ๒ จำแนกโดยขันธ์ ๕ *อายตนยมกที่* ๓ จำแนกอาตนะ ๑๒ *ธาตุยมกที่* ๔ จำแนกธาตุ ๑๘ *สัจจยมกที่คำรบ* ๕ จำแนกสัจจะทั้ง ๔ *สังขารยมกคำรบ* ๖ จำแนกสังขาร ๓ *อนุสยยมกที่* ๗ จำแนกอนุสัย ๗ ประการ *จิตตยมกที่* ๘ จำแนกจิตที่เป็นกุศลอกุศล อัพยากฤต*ธรรมยมกที่* ๙ จำแนกกุสลาทิธรรม อินทรีย์ที่ ๑๐ จำแนกอินทรีย์ ๒๒

เตสุจ ทสสุปิ อนึ่งแม้ในยมกทั้ง ๑๐ นั้นก็ล้วนแล้วด้วยปุจฉาถาม แลวิสัชนาแก้ตามความเป็นไปแห่งธรรมนั้น ๆ มีมูลและขันธ์เป็นต้น *มูลยมเก ตาว* แต่ในมูลยมกที่ ๑ ถามว่า **เยเกจิ กุสลาธมฺมา สพฺเพ เต กุสลมูลา** บรรดาธรรมทั้งหลายเหล่าใด เหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวงเป็นมูล เป็นรากเง่าแห่งกุศลสิ้นทุกสิ่งหรือ ?

วิสัชนาว่า *ตีเณว กุศลมูลานิ* มูลรากเง่าแห่งกุศล ๓ อย่างเท่านั้น ธรรมชาติ ๓ อย่าง คือ *อโลภะ อโทสะ อโมหะ* เท่านั้น เป็นกุศลมูล เป็นรากเง่าแห่งกุศล *อวเสสา กุสลา ธมฺมา* ธรรมทั้งหลายที่เหลือนั้น มีผัสสะ เป็นต้น เป็นแต่กุศลธรรม เพราะเกิดกับด้วยกุศลจิต ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นนั้น เป็นแต่กุศลธรรม ไม่เป็นมูลแห่งกุศล

ถามว่า เยวาปน กุสลมูลา สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา อีกสถานหนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง เป็นกุศลสิ้นหรือ ?

รับว่า อามนฺตา เออ ! ธรรมเหล่าใดที่เป็นมูลแห่งกุศล ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลสิ้น ปุจฉาและวิสัชนาในมูลยมกมีนัยเป็นต้นฉะนี้

มูลยมกทั้ง ๓ นั้น

บัดนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในกุศลมูลทั้ง ๓ นั้น ตามนัยที่พระอัฏฐกถาจารยเจ้าพรรณนาในคัมภีร์อัฏฐสาลินี ตานิ ตีเณว กุสลมูลานิ มูลรากแห่งกุศล ๓ อย่างนั้น เป็นกุศลด้วย เป็นกุศลมูลด้วย แต่สหชาติธรรมมีผัสสะเป็นต้น เป็นแต่กุศลธรรมเท่านั้น ไม่เป็นมูลแห่งกุศล แลกุศลมูลนั้นคือ อโลภะ เจตสิกธรรมเป็นข้าศึกแห่ง โลภะ ๑ อโทสะ เจตสิกธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ โทสะ ๑ อโมหะ เจตสิกธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ โมหะ ๑

ตตฺถ อโลโภ ตาว ในกุศลมูล ๓ นั้น อโลภะที่กล่าวในเบื้องต้น พระอัฏฐกถาจารยเจ้า แสดงอรรถแห่งบทไว้โดยนัยทั้ง ๓ ฉะนี้ว่า

น ลุพฺภนฺติ เอเตน สัตว์ทั้งหลายไม่โลภด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า อโลโภ เป็นเหตุไม่โลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย

ที่ ๒ ว่า สยํ น ลุพฺภติ เจตสิกธรรมอันใด ย่อมไม่โลภอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า อโลโภ ธรรมอันไม่โลภ

ที่ ๓ ว่า อลุพฺภนมตฺตเมว เอตํ ธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นอันไม่โลภเท่านั้น ชื่อว่า อโลโภ ความไม่โลภ อโลภ ที่เป็นกุศลมูลที่ ๑ มีอรรถแห่งบทท่านแสดงไว้โดยสามวิกัปป์ฉะนี้

อโทสะมูล อโมหะมูลก็เหมือนกัน

แม้ถึง *อโทสะ* กุศลมูลที่ ๒ *อโมหะ* กุศลมูลที่ ๓ ก็มีอรรถแห่งบทสามวิกัปป์ โดย กรณกตฺตุภาว เหมือนกัน ฉะนั้นได้ความว่า *อโทโส* เจตสิกธรรมเป็นเหตุไม่ประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย อโทโส เจตสิกธรรมอันไม่ประทุษร้าย อโทโส ความไม่ประทุษร้ายดังนี้

อโมโห เจตสิกธรรมเป็นเหตุไม่หลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย อโมโห เจตสิกธรรมอันไม่หลง *อโมโห* ความไม่หลงดังนี้ เป็นกุศลมูล เป็นราก เป็นที่ตั้งแห่งกุศล ที่จะเป็นไปในสันดานแห่งสัตว์ทั้งหลาย

มูล — ลักษณะ

เตสุ อโลโภ ในเหล่ากุศลมูลทั้ง ๓ นั้น เมื่อจะกล่าวโดยปกิณณกะ มีลักษณะเป็นต้น *อเคธลกฺขโณ อโลภ* มีความที่จิตไม่กำหนัด

ไม่ขัดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ที่จะสังเกตกำหนดรู้ *อาลคฺคภาว-ลกฺขโณ วา* นัยหนึ่งมีความที่แห่งจิตเป็นของไม่ติดอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประหนึ่งหยาดน้ำไม่ติดในกลีบในใบบัวฉะนั้น

กิจ — รส — ปัจจุปัฏฐาน

อปริคฺคหณรโส มีอันไม่ยึดไว้โดยรอบ ซึ่งอารมณ์ประหนึ่งภิกษุที่พ้นแล้วจากฆราวาสกิจ เป็นคุณดังรส เป็นคุณอันสมบูรณ์

อนลฺลีนภาวปจฺจุปฏฺฐาโน เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้าด้วยความเป็นธรรม อันไม่ติดในอารมณ์ ดังบุรุษอันตกแล้วในวัตถุอันไม่สะอาดฉะนั้น

อโทสมูล

อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ ฝ่ายอโทสะ มีความที่ให้เป็นคนไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ อวิโรธลกฺขโณวา นัยหนึ่งมีอันไม่พิโรธเคืองแค้น เป็นลักษณะ ดังมิตรที่มีจิตรักใคร่อนุกูลตาม อาฆาฏวินยนรโส มีอันนำเสียซึ่งอาฆาตให้ฉิบหายสาบสูญเสื่อมไปเป็นคุณดังรส

ปริฬาหวินยนรโสวา นัยหนึ่งมีอันนำเสียซึ่งความร้อนกระวนกระวายแห่งจิตให้พินาศเป็นคุณดังรส ประหนึ่งแก่นจันทน์อันเป็นของเย็นระงับร้อนสามัญฉะนั้น

โสมภาวปจฺจุปฏฺฐาโน เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ด้วยความที่แห่งจิต ปลอดโปร่ง ประหนึ่งพระจันทร์เพ็ญสว่างชัชวาลฉะนั้น

อโมหมูล

ยถาสภาวปฏิเวธลกฺขโณ ฝ่ายอโมหะ มีอันตรัสรู้แทงตลอด ซึ่งความเป็นเอง อย่างไรเป็นลักษณะ

อกฺขลิตปฏิเวธลกฺขโณวา นัยหนึ่งอันตรัสรู้แทงตลอดไม่คลาด เป็นลักษณะ ประหนึ่งลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปแล้วประจวบเฉพาะ เป้าหมายไม่คลาดไม่ผิด ฉะนั้น

วิสโยภาสนรโส มีอันให้วิสัยสว่างเป็นคุณดังรสเป็นกิจประหนึ่ง ประทีปให้ที่มืดชัชวาล

อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐาโน เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้าด้วยอันไม่หลง ประหนึ่งอุเทสิกบุรุษผู้แสดงหนทางไปในป่ามิได้หลงทาง ฉะนั้น อโมหะนี้ ย่อมถึงซึ่งนับว่าแสงสว่างอันอุดม

เป็นข้าศึกซึ่งกันและกัน

อิเมสุ ปน ตีสุ ก็แลในกุศลมูลทั้ง ๓ นี้ อโลภะเป็นข้าศึกมลทินคือ ตระหนี่เมื่ออโลภะนั้นเกิดขึ้นในสันดานแล้วความตระหนี่ที่มีลักษณะที่ หวงแหน มิให้สมบัติพัสดุ สิ่งของ ๆ ตนสาธารณ์ทั่วไปแก่สัตว์อื่นนั้น ก็บางเบา ประหนึ่งลมเลื่อนไป ความที่คิดจะให้จะสละบริจาค ก็ย่อม เกิดมาก ไพบูลย์แก่บุคคลผู้นั้น

อโทสะ

ฝ่ายอโทสะ เป็นข้าศึกแก่มลทิน ที่จะให้เป็นคนไม่มีศีลแท้จริง เมื่ออโทสะบังเกิดขึ้นในจิตของบุคคลใดแล้ว บุคคลนั้นก็มีจิตเบิกบาน

ไม่กระทำอาฆาตพยาบาทภัย เวร เป็นอารมณ์อาจหาญจะดำรงอยู่ในศีลสังวร มีปัญจเวรวิรติ เป็นต้น โดยมิได้ยาก

อโมหะ

ฝ่ายอโมหะ ความไม่หลงเป็นข้าศึก แก่อันที่จะไม่ให้เจริญกุศล-ธรรม แท้จริงเมื่ออโมหะความไม่หลงเกิดมีขึ้น แล้วบุคคลผู้นั้น ก็ได้ตรึกเห็นโทษ เห็นทุกข์ต่าง ๆ ที่เป็นวิบากแห่งอกุศล แลเห็นอานิสงส์เห็นคุณความสุข ที่เป็นวิบากแห่งอกุศลแต่นั้นก็สกัดกั้นกันห้ามเสีย ซึ่งฉันทะที่เป็นไปในอกุศลบาปธรรมให้บางเบา ให้น้อยเสื่อมถอยลง แล้วก็ดำรงจิต ฝ่ายสุกกะธรรมให้ฉันทะในกุศลเกิดขึ้นกล้าหาญ มาประกอบเนือง ๆ ในกุศลธรรมสุจริต ด้วยสามารถสมาทาน เป็นต้น

กุศล มูล — เหตุ

อโลโภ เจตุถ เบื้องจะกล่าวโดยเป็นเหตุ แห่งกุศลเล่าอโลโภเป็นเหตุแห่งทานการบริจาคการให้ อโทสะเป็นเหตุแห่ง ศีล อโมหะ เป็นเหตุแห่งภาวนา

เหตุที่ถือเอา — ไม่ถือเอา

แท้จริงบุคคลผู้โลภแล้วย่อมถือเอายิ่ง ถือเอาเกิน บุคคลผู้ประกอบด้วยอโลภ *อโลภะ* เกิดขึ้นเป็นเหตุแล้วย่อมถือเอาไม่ยิ่งไม่เกิน บุคคลที่โทสะประทุษร้าย ย่อมถือเอาบกพร่องบุคคลผู้พร้อมด้วย *อโทสะ* แล้วย่อมถือเอา ไม่บกพร่องเสมอ บุคคลที่หลงโฉดเขลา ย่อมถือเอาวิปริต (*เห็น*

ผิดเป็นถูก เห็นถูกเป็นผิด) บุคคลประกอบด้วยอโมหะแล้วย่อมถือเอาไม่วิปริต (เห็นผิดเป็นผิด เห็นถูกเป็นถูก) โดยนัยนี้จึงว่า **อโลภะเป็นเหตุแห่งทาน อโทสะ เป็นเหตุแห่งศีล อโมหะ เป็นเหตุแห่งภาวนา**

สภาพธรรมที่ทรงไว้

อโลเภน เจตฺถ อนึ่งโสด บุคคลจะทรงไว้ซึ่งโทษที่มีอยู่โดยเป็นโทษจริง แลย่อมเป็นไปในโทษนั้น ไม่ปิดบังซ่อนเร้นก็เพราะอโลภะที่มิให้ปรารถนาคุณที่ไม่มี วิสัยบุคคลผู้โลภแล้วมักปกปิดโทษของตนสิ่งที่ทุรพลไม่อยากจะให้มีมา

วิชฺชมานํ คุณํ เมื่อบุคคลจะทรงไว้ซึ่งคุณ ที่มีอยู่จริงโดยคุณแลเป็นไปในคุณนั้น ยินดีต่อคุณแลสรรเสริญคุณนั้นก็ดี ก็เพราะ อโทสะที่เกิดมีเป็นเหตุ ด้วยวิสัยบุคคลที่โทสะประทุษร้าย แล้วย่อมลบหลู่ซึ่งคุณกลบเกลื่อนเสีย

ยถาวโต เมื่อบุคคลจะทรงไว้ จะรู้เข้าใจที่จริงที่แท้ เป็นไปในความจริงความแท้ ก็เพราะอโมหะความที่ไม่หลง ด้วยว่าบุคคลที่หลงที่เขลาแล้วย่อมถือเอา สิ่งที่แท้ว่าไม่แท้ สิ่งที่ไม่แท้ว่าแท้

ทุกข์มีเพราะรัก โลภ โกรธ หลง

อโลภนจ อนึ่งโสด ความทุกข์เพราะเหตุวิปโยคจากของรัก ย่อมเหินห่างไม่มีมา ก็เพราะอโลภะ เหตุว่าชนที่โลภแล้วย่อมมีปกติรักใคร่ไม่อดทนได้ เพราะวิปโยคจากของรัก

อโทเสน ความทุกข์เพราะพานพบ ประสบกับของที่ไม่รักใคร่ ย่อมไม่มีมาครอบงำจิตได้ ก็เพราะอโทสะ ด้วยอันบุคคลที่โทสะประทุษร้าย มีปกติมักรักใคร่ อนึ่งเมื่อประสบเข้ากับของที่ไม่รักเล่าก็อดทนไม่ได้ มักท้อแท้กำเริบจิตไปต่าง ๆ

อโมเหน ความทุกข์เพราะปรารถนาไปไม่สมประสงค์ย่อมไม่มีมาครอบงำได้ ก็เพราะคุณคือ อโมหะ ด้วยว่าบุคคลที่ไม่หลงแล้วย่อมมีความพิจารณาเห็นว่า ตํกุเตตฺถ ลพฺภา สิ่งนั้นที่สัตว์หวัง จะพึงได้ที่นี้ แต่ไหนเล่าดังนี้เป็นต้น การที่จะพิจารณาเห็นหยั่งทราบลงอย่างนี้ ไม่มีแก่บุคคลที่หลง ที่โมหะหากหุ้มห่อ

อโลภะไม่เข้าถึงชาติ ความเกิด

อโลเภน เจตฺถ อนึ่งโสด ชาติทุกข์ย่อมไม่มี เพราะคุณคือ อโลภะ ด้วยว่าอโลภะเป็นข้าศึก แก่ตัณหา อนึ่งชาติทุกข์ย่อมมีตัณหาเป็นเค้ามูล

อโทสะไม่เข้าถึงความแก่

อโทเสน ชราทุกข์ย่อมไม่มี เพราะเหตุคุณคืออโทสะ ด้วยอันว่าบุคคลที่มีโทสะกล้าย่อมมีความแก่เร็วเป็นปกติ

อโมหะไม่เข้าถึงความตาย

อโมเหน ทุกข์เพราะมรณภัย ย่อมไม่มีมาครอบงำจิตให้แปรปรวนได้ เพราะเหตุคุณคืออโมหะความไม่หลง ด้วยว่าตายด้วยความหลง เป็นทุกข์นัก นจตํ แลอันจะเป็นคนหลงตายนั้น ย่อมไม่มีแก่คน ที่ไม่หลง

สุขของคฤหัสถ์

อโลเภนจ อนึ่งโสด คุณคือจะอยู่เป็นสุข สบายย่อมมีแก่คฤหัสถ์ทั้งหลายเพราะอโลภะ เมื่อไม่สู้โลภนักแล้วการแสวงหาก็เบาบางไม่แรงกล้า

สุขของบรรพชิต

อโมเหน ปพฺพชิตานํ บรรพชิตทั้งหลายจะอยู่เป็นสุขสบายเพราะแรงคุณคือ อโมหะ เมื่อไม่หลงแล้วก็จะได้ตั้งหน้าบำเพ็ญไตรสิกขาสมณธรรมมานุโยคกิจ โดยแคล่วคล่องสะดวกดีไม่ขัดขวาง

ทั้งคฤหัสถ์แลบรรพชิตมีสุขเพราะอโทสะ

อโทเสน คฤหัสถ์แลบรรพชิตทั้งปวงจะอยู่เป็นสุขสำราญก็เพราะคุณคือ อโทสะ ด้วยว่าโทษคือ*ริษยาพยาบาท* เป็นต้น บางเบาก็จะโอบอ้อมอนุเคราะห์ โดยกำลังเมตตาเป็นต้น แลกุศลมูลทั้ง ๓ นั้นก็เป็นบรรดาที่จะให้สัตว์พ้นจากความเกิดในอบาย

เหตุพิเศษที่ไม่ไปอบาย

วิเสสโต แต่เมื่อจะกล่าวโดยคุณที่แปลกแล้ว อโลภะ เป็นเหตุที่จะให้สัตว์พ้นจากความเกิดในเปรตวิสัย *เยภุยฺเยน หิ* เพราะเหตุว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดในเปรตวิสัย เพราะตัณหาโดยมาก อโลภะก็เป็นปฏิปักษ์ข้าศึกแก่ตัณหา เหตุดังนั้น ความที่ไม่เกิดในเปรตวิสัยจึงมี เพราะอโลภะเป็นเหตุอันวิเศษ

ฝ่ายอโทสะ เป็นเหตุที่จะมิให้สัตว์เกิดในนรกเพราะว่าสัตว์จะเป็นคนดุร้าย ด้วยกำลังโทสะ จึงเกิดในนรกที่เผ็ดร้อนด้วยความทุกข์คล้ายกับโทสะนั้น อโทสะเล่า ก็เป็นปฏิปักษ์ข้าศึกแก่โทสะ เพราะฉะนั้น อโทสะ จึงเป็นเหตุวิเศษที่จะให้สัตว์พ้นความเกิดในนิรยบาย

ส่วนอโมหะ ความไม่หลง ย่อมให้สัตว์พ้นจากความเกิดในกำเนิดเดียรัจฉาน นิจฺจสมฺมุฬฺหาหิ แท้จริงสัตว์ทั้งหลายที่หลงเป็นนิตย์ด้วยกำลังโมหะ ย่อมเกิดในกำเนิดเดียรัจฉาน อโมหะเล่า เป็นปฏิปักษ์ข้าศึกแก่ โมหะ เพราะฉนั้นอโมหะจึงเป็นเหตุวิเศษ ให้สัตว์พ้นจากความเกิด ในกำเนิดเดียรัจฉาน

กุศลย่อมไม่เข้าไปใกล้อกุศล

เอเตสุจ อโลโภ ประการหนึ่งโสด **อโลภะ** ย่อมกระทำซึ่งอันไม่มีแห่งความเข้าไปใกล้ ด้วยสามารถแห่งราคะ

อโทสะ ย่อมกระทำซึ่งอันไม่มีแห่งความเข้าไปใกล้ด้วยสามารถแห่งความประทุษร้าย

อโมหะ ย่อมกระทำ ซึ่งอันไม่มีแห่งความมัธยัสถ์ ด้วยสามารถแห่งความหลง

ออกจากกาม พยาบาท เบียดเบียน เพราะกุศล

ประการหนึ่ง เนกฺขมฺมสญฺญา ความสำคัญในที่จะออกจากกามย่อมมีมาเพราะ อโลภะ อพฺยาปาทสญฺญา ความสำคัญในกุศลธรรมที่เป็นข้าศึกแก่พยาบาท จะนำเสียซึ่งพยาบาท ย่อมมีมาเพราะอโทสะ อวิหิงฺสา-

สญฺญา ความสำคัญในธรรมชาติ ที่เป็นข้าศึกแก่วิหิงสา จะนำเสียซึ่งวิหิงสา ความเบียดเบียนให้น้อยสิ้นไป ย่อมมีมาเพราะอโมหะความไม่หลง

ไม่วิปลาศด้วยสัญญา

ติสฺโสจ สญฺญา ประการหนึ่งกุศลสัญญาทั้ง ๓ คือ อสุภสัญญา ความสำคัญหมายว่าอารมณ์ไม่งาม อปฺปมาณสญฺญา ความสำคัญสัตว์โดยไม่ประมาณ ธาตุสญฺญา ความสำคัญหมายรู้โดยว่าธาตุ ย่อมมีเพราะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ตามลำดับ

เว้นจากกามสุขัลลิกานุโยค

อโลเภน ปน ฝ่ายมิจฉาปฏิบัติทางผิดคือ กามสุขัลลิกานุโยค สัตว์จะเว้นเสียไม่ประกอบ ไม่เข้าใกล้ก็เพราะ อโลภะ

แล อัตตกิลมถานุโยค ความประกอบซึ่งเหน็ดเหนื่อยแห่งตนไม่เป็นประโยชน์ เป็นมิจฉาปฏิบัติอย่างหนึ่งนั้น สัตว์จะเว้นเสีย ไม่ประกอบ ไม่กระทำ ก็เพราะ อโทสะ

มัชฌิมาปฏิปทา

สัตว์จะปรนนิบัติดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทามรรคากลาง คืออัษฎางคิกมรรค ก็เพราะอโมหะ ความไม่หลง ตถา อโลเภน ประการหนึ่งเหมือนฉะนั้น

ความที่จะไม่ถือเอาซึ่ง*กายคันถะคืออภิชฌา* ย่อมมีเพราะคุณคืออโลภะเป็นไปกล้า

แลจะไม่ถือเอาซึ่ง *กายคันถะคือพยาบาท* ย่อมไม่มีเพราะคุณคือ อโทสะ ที่มีกำลัง

แลจะไม่ถือเอาซึ่ง *กายคันถะ* ทั้ง ๒ คือ *อิทังสัจจาภินิเวส* แลสีลัพพัตตปรามาส ย่อมมีเพราะคุณคือความไม่หลง

กิจของสติปัฏฐาน ๔

ปริมานิ จ ประการหนึ่ง เมื่อจะกล่าวโดยอันจะให้สำเร็จแห่งสติปัฏฐาน ๔ เล่า สติปัฏฐาน ๒ ในเบื้องต้น คือ กายานุปัสสนา พิจารณาซึ่งกายเป็นอารมณ์ เวทนานุปัสสนา พิจารณาซึ่งเวทนาเป็นอารมณ์ ๒ สติปัฏฐานนี้ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพ แห่งอโลภะ อโทสะทั้ง ๒

ฝ่ายสติปัฏฐานเบื้องหลัง ๒ คือ จิตตานุปัสสนา พิจารณาซึ่งจิต เป็นอารมณ์ ธัมมานุปัสสนา พิจารณาซึ่งธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ๒ สติปัฏฐานนี้ ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งอโมหะอย่างเดียว

อุปการคุณ ปัจจัย

อโลโภ เจตฺถ เมื่อจะกล่าวโดยอุปการคุณ มีความไม่มีโรคเป็นต้นเล่า อโลภะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค เพราะเหตุบุคคลที่ไม่โลภแล้ว แม้จะได้ของที่เป็นที่ตั้งแห่งโลภ แต่ไม่เป็นที่เป็นของแสลงก็ย่อมงดเสียไม่ต้องเสพ ด้วยเหตุนั้นจึงเป็นคนไม่มีโรค

อโทสะ *เป็นปัจจัยแก่วัย คือไม่เศร้าเร็วแห่งร่างกาย เพราะเหตุบุคคลที่โทสะไม่ประทุษร้าย อันเพลิงคือโทสะที่นำมาซึ่งความแปรผัน มีหนังเหี่ยว ผมหงอก เป็นต้น ไม่เผาอยู่เนือง ๆ แล้วบุคคลย่อมเจริญในเยาว์ ร่างกายไม่ซูบเศร้าโดยเร็ว*

ฝ่ายอโมหะ *เป็นปัจจัย แก่คุณคือให้มีอายุยืน เพราะเหตุว่าบุคคลที่ไม่หลงแล้วซึ่งประโยชน์แลใช่ประโยชน์ เว้นเสียซึ่งสิ่งใช่ประ-โยชน์ แลมาส้องเสพ อยู่แต่สิ่งที่เป็นประโยชน์จึงมีอายุยืนนาน*

อุปการะเกื้อหนุน

อโลโภ เจตฺถ อนึ่งเมื่อจะกล่าวโดยอุปการะเกื้อหนุนแก่โภคสมบัติเป็นต้นเล่า อโลภะย่อมเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ ความบริบูรณ์แห่งโภคทรัพย์ พัสดุที่มีวิญญาณแลไม่มีวิญญาณ เพราะเหตุว่าบุคคลผู้ไม่โลภแล้ว จึงได้บริจาคทาน จึงได้โภคทรัพย์ไพบูลย์

อโทโส มิตฺตสมฺปตฺติยา อโทสะเป็นปัจจัยแก่มิตตสมบัติ ความบริบูรณ์แห่งมิตร ซึ่งมาคบหาสมาคม เพราะเหตุว่าบุคคลที่โทสะไม่-ประทุษร้ายแล้ว ก็เยือกเย็นอยู่ในเมตตา จึงให้มิตรมาคบหา แล้วก็ไม่ร้าวรานเสื่อมไป

อโมโห อตฺตสมฺปตฺติยา อโมหะย่อมเป็นปัจจัยแก่อัตตสมบัติ ความบริบูรณ์แห่งตน เพราะเหตุว่าบุคคลไม่หลง มีปัญญารอบรู้อยู่แล้ว ย่อมประพฤติแสวงหา กระทำแต่ประโยชน์ฝ่ายเดียวแก่ตน ทำตนที่บก-พร่องอยู่จากคุณนั้น ๆ ให้บริบูรณ์เต็มขึ้นด้วยดี

เป็นปัจจัยแก่วิหารธรรม

อโลภ จ อนึ่งโสด เมื่อจะกล่าวโดยปัจจัยแก่วิหารธรรมเป็นที่อยู่ทั้ง ๓ คือ ฌานสมาบัติ เป็นทิพวิหาร อัปปมัญญา ๔ *เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา* เป็นพรหมวิหาร แลผลสมาบัติเป็นอริยวิหารก็ดีเล่า

อโลภะ เป็นปัจจัยแก่ทิพวิหาร อโทสะเป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร อโมหะเป็นปัจจัยแก่อริยะวิหาร

ดับทุกข์เสียได้

อโลเภ เจตฺถ ประการหนึ่ง บุคคลย่อมดับทุกข์นิมิตรสัตว์แลสังขารที่เป็นฝักฝ่ายแห่งตนเสียได้ ก็เพราะอโลภะเป็นไปกล้า เหตุว่าเมื่อสัตว์สังขารทั้งหลายพินาศไป ทุกข์ที่มีความเกี่ยวข้องพัวพันก็มิได้มี

บุคคลย่อมดับทุกข์นิมิตร์สัตว์แลสังขารที่เป็นฝักฝ่ายผู้อื่นเสียได้ ก็เพราะอโทสะ เหตุว่า ความสำคัญว่าคนมีเวรแม้ในคนมีเวรไม่มีแก่บุคคลที่โทสะไม่ประทุษร้าย

บุคคลย่อมดับทุกข์นิมิตรสัตว์แลสังขารที่เป็นฝักฝ่ายแห่งตน มัธยัสถ์เสียได้ ก็เพราะอโมหะความไม่หลงเหตุว่าบุคคลผู้ไม่หลง มีปัญญาชัชวาลอยู่ ก็ไม่มีความขัดข้องพัวพันในที่ทั้งปวง

สัมมาทิฏฐิ

อโลเภนจ *ประการหนึ่งโสด การที่จะเห็นสังขารโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมมีขึ้นเพราะอโลภะ ลุทฺโธ หิ แท้จริงบุคคลที่โลภแล้ว*

ด้วยความพะวงปรารถนาในเครื่องอุปโภค แม้สังขารที่ไม่เที่ยง บุคคลผู้นั้นก็หาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงไม่

อโทเสน ทุกฺขทสฺสนํ ความเห็นสังขารโดยทุกข์ ย่อมมีเพราะอโทสะ *อโทสชฺฌาสโย หิ* แท้จริงบุคคลมีอัธยาศัยในอโทสะแล้ว มีอันถือเอาซึ่งอาฆาตวัตถุอันสละเสียแล้ว ย่อมเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นทุกข์

อโมเหน อนตฺตทสฺสนํ ความเห็นสังขารโดยเป็นอนัตตาใช่ตัวตนย่อมมีเพราะอโมหะความไม่หลง อมุฬฺโห หิ แท้จริงบุคคลผู้ไม่หลง ตรึก รอบรู้ ฉลาดในที่จะถือเอาตามความเป็นจริงว่าขันธบัญจก ส่วนห้าแห่งขันธ์ ร่างกายที่วิญญาณครองอยู่มีเวทนาสัญญาเจตนาอันนี้ อันเป็นอปรินายก ไม่มีผู้นำไป ไม่มีอำนาจแห่งผู้ใดที่จะห้ามกัน บังคับบัญชา

อปรินายกโต พุชฺฌติ *บุคคลผู้ไม่หลง ย่อมตรัสรู้ขันธ์บัญจกนั้น โดยตรงตามความเป็นจริง รู้เห็นว่าเป็นอปรินายกไม่มีผู้นำ ไม่มีใครเป็นใหญ่ครอบครอง*

ยถา เอเตหิ *กิจทั้งสามมีเห็นโดยอนิจจลักษณะเป็นต้น ย่อมมีขึ้นเพราะคุณมี อโลภะ เป็นต้นนั้น ฉันใด การที่เห็นสังขารโดยลักษณะ ๓ ก็เป็นเหตุให้เกิดความเจริญแห่ง ๓ กุศลมูล มีอโลภะ เป็นต้นนั้น ฉันนั้น*

อนิจฺจทสฺสเน หิ แท้จริงเมื่อเห็นสังขารว่าไม่เที่ยงแล้ว อโลภะที่มีในก่อน ไม่มีกำลังกล้าก็เจริญกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อเห็นสังขารโดยเป็นทุกข์ อันสัตว์ทนยาก แลร้อนด้วยเพลิงกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ร้อนด้วย ชาติ ชรา มรณะ ความเกิดแลฉิบหาย หากเบียดเบียนบีบคั้นฉะนี้แล้ว อโทสะที่มีแต่ก่อน มีเบาบางอยู่ก็ทวีมากเจริญขึ้นได้ ๒—๓ เท่า

เมื่อเห็นสังขารว่าเป็นอนัตตาใช่อาตมตัวตน ไม่มีอำนาจแห่งผู้ใดที่จะห้ามปรามแลผ่อนผันได้เลยดังนี้แล้ว อโมหะ ความไม่หลง ปัญญาที่รู้ตามตรง กำจัดโมหะให้เบาบางนั้น ก็มีกำลังสามารถยิ่งโดยวิเศษ โก หิ นาม ก็ใครเล่าได้รู้ชอบว่า สิ่งนี้เป็นของไม่เที่ยงดังนี้แล้ว จะพึงเกิดความปรารถนา ความทะยาน เพื่อของที่ตนได้รู้แล้วว่าไม่เที่ยงนั้นเล่า

สงฺขาเรวา หรือมารู้ซึ่งสังขารทั้งหลายว่าเป็นทุกข์ดังนี้อยู่ แลจะพึงให้ทุกข์อื่นคือความโกรธที่กล้าเกินงบประมาณเกิดขึ้นเล่า อตฺตสุญฺญตญฺจ พุชฺฌิตฺวา อนึ่งบุคคลได้ตรัสรู้ว่าสรรพธรรมทั้งปวง สูญเปล่าจากอาตมตัวตนแล้ว ไฉนจะพึงถึงซึ่งสัมโมหหลงไหลพ้นเพื่อนอีกเล่า เอวมิเม อโลภาทโย กุศลธรรมทั้ง ๓ มี อโลภะเป็นต้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมให้สำเร็จกิจอุปการะอุปถัมภ์ ก็ให้เกิดกุศลธรรมมีนัยเป็นต้น ดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

อิเม ตโย ธมฺมา ธรรมทั้งหลาย ๓ คือ อโลภะ อะโทสะ อะโมหะนี้เป็นมูลแห่งกุศลด้วย เป็นกุศลด้วย ตสฺมา เหตุดังนั้นเราถาม

ว่า เยวาปน กุสลมูลา สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา ธรรมทั้งหลายเหล่าใดที่เป็นมูลแห่งกุศลแล้ว ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็เป็นกุศลทั้งสิ้นหรือ? จึงรับวิสัชนาว่า อามนฺตา เออ! ธรรมทั้งหลายที่เป็นมูลแห่งกุศลแล้วก็เป็นกุศลสิ้น

รับพระราชทานถวายวิสัชนาในมูลยมกสนองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมีแต่เท่านี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ

มหาปัฏฐานที่ ๗

เทวาติเทโว เทวานํ เทวทานวปูชิโต
เทสยิตฺวา ปกรณํ ยมกํ สุทฺธสญฺญโม
อตฺถโต ธมฺมโต เจว คมฺภีรสฺสาถตสฺสยํ
อนนฺตรํ มหาวิโร สตฺตมํ อิสิสตฺตโม
ปฏฺฐานํ นาม นาเมน นามรูปนิโรธโน
เทเสสิ อติคมฺภีรํ นยมณฺฑิตเทสนํ
อิทานิ ตสฺส สมฺปตฺโต ยสฺมา สํวณฺณนากฺกโม
ตสฺมา ตํ วณฺณยิสฺสามิ ตํ สุณาถ สมาหิตาติฯ

นิทานเบื้องต้น

อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุพพาปรสืบลำดับ เนื่องตามปกรณ์มาในคัมภีร์ปัฏฐานนี้ มีอารัมภกถา ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวไว้เป็นปัฏฐยาวัตรฉันท์ว่า เทวาติ เทโว เทวานํ เทวทานวปูชิโต เป็นต้น มีความว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้วิสุทธิเทพ อรรคอัจฉริย มนุษย์ บุรุษนาคาริกรัตน์ ทรงพระคุณสมบัติล่วงสมมติเทพยดา และอุปัตติเทพยดา อันเทพยดาแลมานพหากแลคำนับนอบน้อมเคารพสักการะบูชา พระองค์มีสัญญมะความสำรวม กาย วาจา จิต อันบริสุทธิได้แสดงซึ่งปกรณ์ชื่อ "ยมก" แล้ว ครั้นสมัยเป็นลำดับแห่งคัมภีร์ยมก อันลึกโดยอรรถและธรรมนั้น พระองค์ผู้กล้าหาญใหญ่ ด้วยจตุรังคมหาปธาน พระองค์เป็นอิสี ผู้แสวง

หาคุณ ไพศาล ที่ครบ ๗ นับแต่สมเด็จพระวิปัสสิทสพลเป็นต้นมา พระ-องค์ผู้บรรลุ **ไตรวิชา** ด้วยพระสยัมภูญาณ สังหาร กรรม แล กิเลส ๒ วัฏฏะให้พินาศ ทำนามรูป ส่วนวิปากวัฏฏ์ให้สิ้นสามารถดับสนิท จนสิ้นเชิงเข้าไม่เป็นได้ ทรงแสดงแล้วซึ่งปกรณ์ชื่อ "ปัฏฐาน" โดยนามเป็นเทศนาอันนัยประดับเป็นอลังการลึกยิ่งนัก เป็นปกรณ์ที่ครบ ๗ อันใดลำดับแห่งความพรรณาแห่งปัฏฐานปกรณ์นั้น เหตุใดถึงพร้อมแล้ว ณ กาลบัดนี้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าผู้อรรถกถาจาริยบัณฑิต จักพรรณาซึ่งปัฏฐานปกรณ์นั้น ท่านสาธุชนผู้สดับทั้งหลายจงตั้งมั่นด้วยสมาธิและสมัน-นาหารจิต สดับอรรถซึ่งข้าพเจ้าจะพรรณานั้น

ปัฏฐาน ๔ หมวด

ก็แลปกรณ์นี้ มีนามว่าปัฏฐานนั้น เพราะเป็นที่ประชุม แห่งปัฏฐาน ทั้งหลาย ความพิสดารว่า ปัฏฐานเป็น ๔ คือ *อนุโลมปัฏฐาน* ๑ *ปัจจนิกปัฏฐาน* ๑ *อนุโลมปัจจนิกปัฏฐาน* ๑ *ปัจจนิกานุโลมปัฏฐาน* ๑

ใน ๔ หมวดมี ๖ ฐาน

ใน ๔ หมวดนั้นมีปัฏฐาน ๖ ประการคือ *ติกกปัฏฐาน* ๑ *ทุกกปัฏฐาน* ๑ *ทุกกติกกปัฏฐาน* ๑ *ติกกทุกกปัฏฐาน* ๑ *ติกกติกกปัฏฐาน* ๑

ปัฏฐานอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอาศัยติกกะ ๒๒ แสดงออกชื่อว่าติกกปัฏฐาน อาศัยทุกก ๑๐๐ แสดงออกชื่อว่า ทุกกปัฏฐาน ถือเอา ๑๐๐ ทุกกะใส่ลงใน ๒๒ ติกก แสดงออกชื่อว่า ติกก ติกกปัฏฐาน ที่พระองค์ใส่ ๑๐๐ ทุกกลงใน ๑๐๐ ทุกก แสดงออกชื่อว่า ทุกก ทุกกปัฏฐาน ใน

๔ หมวดมีอนุโลมเป็นต้น มีปัฏฐาน ๖ ประการรวมเป็นสมันตปัฏฐาน ๒๔ ปกรณ์นี้เป็นที่ประชุมลง แห่งสมันตปัฏฐาน ๒๔ ชื่อว่ามหาปกรณ์คัมภีร์ใหญ่ด้วยประการฉะนี้

มหาปกรณ์อาศัย ติกก ทุกก

ก็มหาปกรณ์นี้นั้น เพราะเป็นภาษิตอันพระผู้มีพระภาคอาศัยติกก ทุกก เหล่าใดแสดงออกไป ท่านจึงกล่าวโดยนามเป็นปัฏฐานทั้ง ๖ มี ติกก ปัฏฐาน เป็นต้น ติกก ทุกก ทั้งหลายนั้น พระองค์มิได้จับต้อง ติกก ทุกก เหล่านั้น ทรงจำแนกติกก ทุกก เหล่านั้นด้วยอำนาจแห่งปัจจัยทั้งหลาย เหล่าใด ประสงค์จะแสดงปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น จึงกล่าวมาติกาแห่งปัฏฐานปกรณ์นั้นก่อน ชื่อว่า "นิเขปวาร" หรือ "ปัจจัยวิภังควาร" ก็เป็นนามเดียวกัน มาติกา ชื่อนิเขปวารนั้น เป็น ๒ คือ อุเทศ ๑ นิเทศ ๑ ประชุมบท ๒๔ เหตุปจฺจโย ฯลฯ อวิคฺคตปจฺจโย นี้ชื่อว่าอุเทศ

ซึ่งยกอุเทศ ๒๔ นั้นมาตั้งว่า เหตุปจฺจโย เหตุ เหตุ สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํ สมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย เป็นต้นจนครบทั้ง ๒๔ นั้น ชื่อว่านิเทศ

เหตุปัจจัย

ความในบทอุเทศ ๒๔ นับตามลำดับ เหตุ จ โส ปจฺจโยจาติ เหตุปจฺจโย เหตุหุตฺวา ปจฺจโย เหตุภาเวน ปจฺจโย ธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย เพราะกระนี้จึงชื่อว่า เหตุปจฺจโย คือว่าเป็นเหตุ จึงเป็นปัจจัย

อธิบายว่า ธรรมเป็นปัจจัยด้วยความเป็นเหตุ คำว่าเหตุเป็นชื่อแห่งวัจจนาวัยวะ แห่งถ้อยคำและปกรณ์และมูลราก ความพิสดารว่า ในที่มาว่า ปฏิญญาเหตุเป็นต้น โลกย่อมกล่าวอวัยยวะแห่งถ้อยคำว่า "เหตุ" ก็ในสาสนนั้นในที่มาว่า เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เป็นต้น ท่านย่อมกล่าวกาลว่า เหตุ

ก็แลในบาลีประเทศมีคำว่า ตโย กุสลเหตุ ตโย อกุสลเหตุ เป็นต้น ท่านย่อมกล่าวมูลรากว่าเหตุ รากเง่าซึ่งท่านกล่าวว่าเหตุนั้น ท่านประสงค์ว่าเหตุในบทมาติกาว่า เหตุปจฺจโย ก็แลปัจจโยศัพท์ มีวจนัตว่าปฏิจฺจ เอตสฺมา อตีติ ปจฺจโย ผลย่อมอาศัยเป็นไปแต่สภาพนี้ เพราะกระนี้สภาพนั้นจึงชื่อว่า ปจฺจโย เป็นแดนอาศัยเป็นไปแห่งผล ความว่าผลไม่กล่าวคืน ไม่สละละสภาพนั้นเสียเป็นไป ผลย่อมเป็นไปหาสละละสภาพนั้นเสียไม่

อุปการธรรม

ความพิสดารว่า ธรรมใดไม่กล่าวคืน ไม่สละละซึ่งธรรมใด ๆ เสีย ตั้งอยู่บ้าง เกิดขึ้นบ้าง ธรรมนั้น ๆ ท่านกล่าวว่า ปัจจัยแห่งธรรมนั้น เมื่อจะกล่าวโดยลักษณะแล้ว ปัจจัยมีความเป็นผู้อุปการะ ผู้ทำความอุดหนุนเป็นลักษณะ แท้จริงธรรมใดย่อมเป็นผู้อุปการะแก่ความตั้งอยู่ หรือแก่ความเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ธรรมซึ่งเป็นผู้อุปการะนั้น ท่านกล่าวว่า เป็นปัจจัยแห่งธรรมนั้น

อิติ มูลฏฺเฐน เหตุ อุปการฏฺเฐน ปจฺจโย กรรมนั้น ๆ เป็นเหตุด้วยอรรถคือเป็นมูลรากเง่า เป็นปัจจัย ด้วยอรรถ คือความเป็นผู้อุปการะ

ชื่อว่า "เหตุปัจจัย" ด้วยประการฉะนี้ กล่าวโดยประสงค์ธรรมผู้ปัจจัย คือ อุปการะ ด้วยความเป็นเหตุ ชื่อว่าเหตุปัจจัย

อารัมมณปัจจัยที่ ๒

อารมณ์ ๖

ในอารัมมณปัจจัยที่ครบ ๒ ธรรมผู้อุปการะด้วยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่า "อารัมมณปัจจัย" อารัมมณปัจจัยนั้นเป็น ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป สทฺท คนฺธ รส โผฏฐพฺพ ธมฺม ธรรมอันหนึ่งซึ่งจะไม่เป็นอารมณ์ปัจจัยนั้นไม่มี มีอุปมาว่า บุรุษมีกำลังทุรพลกำลังน้อย เหนี่ยวไม้เท้าบ้าง เชือกบ้าง ก่อนทีเดียวแล้วจึงลุกขึ้นได้ ยืนอยู่ได้ฉันใด ธรรมทั้งหลายคือจิต แลเจตสิก ก็ย่อมปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้นแล จึงเกิดขึ้นด้วย ตั้งอยู่ได้ด้วย ฉันนั้น เพราะเหตุนั้นธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นอารมณ์แห่งจิตแลเจตสิกทั้งปวง ชื่อว่า อารัมมณปัจจัยสิ้น

อธิปติปัจจัยที่ ๓

อธิปติปัจจัยที่ครบ ๓ ธรรมผู้อุปการะด้วยอรรถคือความเป็นใหญ่ ชื่อว่า "อธิปติปัจจัย" อธิปติปัจจัยนั้นเป็น ๒ ด้วยอำนาจสหชาตาธิปติ แล อารมฺมณาธิปติ ธรรมทั้ง ๔ คือ ฉนฺท วิริย จิตฺต วิมงฺสา เป็นสหชาตาธิปติปัจจัย ก็แต่ไม่เป็นในขณะเดียวกัน เมื่อใดจิตมาทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่จึงเป็นไป เมื่อฉันทะเป็นอธิบดี วิริยะ จิตตะ วิมังสา ไม่เป็นอธิบดี แม้ถึงใน วิริยะ จิตตะ วิมังสา ธิบดีทั้ง ๓ ก็นัยนี้อย่างเดียวกัน ก็และอรูปธรรมทั้งหลายมาทำธรรมใดให้เป็นของหนัก

จึงเป็นไปธรรมผู้ครุกตารมณ์นั้น เป็นอารัมมณาธิบดี ของอรูปธรรมทั้งหลายนั้น อารัมมณปัจจัยเป็น ๒ อย่างด้วยอำนาจแห่งสหชาตาธิบดี แลอารัมมณาธิปติฉะนี้

อนันตรปัจจัย—สมนันตรปัจจัย

ในอนันตรปัจจัยที่ครบ ๔ สมนันตรปัจจัยที่ครบ ๕ ธรรมผู้อุปการะด้วยเป็นธรรมไม่มีผู้ระคนพร้อมชื่อว่า "อนันตรปัจจัย" ธรรมผู้อุปการะด้วย เป็นธรรมไม่มีผู้ระคนพร้อมชื่อว่า "สมนันตรปัจจัย" ความสาระในที่นี้ว่าจิตนิยมใด ซึ่งแสดงไว้ว่า "มโนธาตุ" ในลำดับไม่มีผู้ต้นแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุในลำดับแห่ง "มโนธาตุ" เป็นต้นฉะนี้ จิตนิยมนั้น เหตุใดย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิต มีในก่อนอย่างเดียว ไม่สำเร็จด้วยอย่างอื่น เพราะเหตุนั้นธรรมผู้สามารถในอันจะให้จิตตุปบาทอันสมควรเกิดขึ้น ณ ลำดับแห่งตน ๆ เป็นอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย

ก็อนันตรปัจจัยนั้น นี้แหละใช่ปัจจัยแผนกอื่น คำว่า อนนฺตร สมนนฺตร ปัจจัย ๒ นี้ ต่างแต่พยัญชนะฝ่ายเดียวหาต่างโดยอรรถดังในอุปจฺจย สนฺตติ และใน อธิวจนนิรุตฺติ ทุกฺก เป็นต้น ไม่

สหชาตปัจจัยที่ ๖

ในสหชาตปัจจัยที่ครบ ๖ ว่า อุปฺปชฺชมาโน สอุปฺปาทภาเวน อุปการโก ธมฺโม สหชาตปจฺจโย ธรรมผู้อุปการะด้วยความเป็นผู้เกิดขึ้นอยู่ให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นพร้อมกัน ประหนึ่งประทีปให้แสงสว่างเกิดขึ้นพร้อมกันฉันนั้น ชื่อว่า "สหชาตปัจจัย"

ธรรมเป็นปัจจัยด้วยเป็นผู้เกิดกับเกิดพร้อม สหชาตปัจจัยนั้น เป็น ๖ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้น อรูปขันธ์ทั้ง ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นปัจจัยแก่กันด้วยสหชาตปัจจัย ๑ มหาภูติทั้ง ๔ เป็นปัจจัยแก่กันแลกันด้วยสหชาตปัจจัย ๑ นามรูปใน โอกฺกนฺติ-ขณะ เป็นปัจจัยแก่กันแลกันด้วยสหชาตปัจจัย ๑ จิตแลเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลาย มีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยสหชาตปัจจัย ๑ มหาภูตทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปทั้งหลาย ด้วยสหชาตปัจจัย ๑ รูปธรรม ธรรมมีรูปทั้งหลายเป็นปัจจัยแห่งอรูปธรรมทั้งหลายด้วยสหชาตปัจจัยสิ้นกาลส่วนหนึ่ง เป็นปัจจัยด้วยใช่สหชาตปัจจัยสิ้นกาลส่วนหนึ่ง คำเบื้องหลังนี้ท่านหมาย "หทยวัตถุ" อย่างเดียว สหชาตปัจจัย ๑ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ ๔ เป็นต้นฉะนี้

อัญญมัญญปัจจัยที่ ๗

ในอัญญมัญญปัจจัยที่ครบ ๗ ว่า ผู้อุปการะด้วยความเป็น คือ อุดหนุนในอันให้กันและกันเกิดขึ้นประหนึ่งไม้ ๓ ท่อน ที่บุคคลตั้งพิงอิงกันไว้ ค้ำซึ่งกันและกันฉะนั้นชื่อ "อัญญมัญญปัจจัย" อัญญมัญญปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปขันธ์เป็นต้น

อรูปขันธ์ทั้ง ๔ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เป็นปัจจัยแก่กัน ด้วยอัญญมัญญปัจจัย ๑ มหาภูตทั้ง ๕ (ดิน น้ำ ไฟ ลม) เป็นปัจจัยแก่กันและกันด้วยอัญญมัญญปัจจัย ๑ นามรูปในโอกฺกนฺติขณะ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอัญญมัญญปัจจัย ๑ อัญญมัญญปัจจัย ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้นฉะนี้

นิสสยปัจจัยที่ ๘

ในนิสสยปัจจัยที่ครบ ๘ ว่า ธรรมผู้อุปการะด้วยอาการ คือ อธิฏฐาน ตั้งทับด้วย ด้วยอาการมีอิงอาศัยด้วย ชื่อว่านิสสยปัจจัย ธรรมเป็นปัจจัยด้วยเป็นที่อาศัยด้วย ประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่ตั้งทับแห่ง-ต้นไม้ แผ่นผ้าเป็นที่อาศัยแห่งจิตกรรมเป็นต้น ฉะนั้น นิสสยปัจจัยนั้นเป็น ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้น

อรูปขันธ์ทั้ง ๔ เป็นปัจจัยด้วยนิสสยปัจจัยแก่กันและกันมหาภูตะทั้ง ๔ เป็นปัจจัยด้วยนิสสยปัจจัยแก่กันและกัน นามรูปในโอกฺกนฺติขณะเป็นปัจจัยด้วยนิสสยปัจจัยแก่กันและกัน จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยด้วยนิสสยปัจจัยแก่รูปทั้งหลายมีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตทั้งหลายเป็นปัจจัยด้วยอุปนิสสัยปัจจัย แก่อุปาทายรูปทั้งหลาย จักขวายตนะเป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลาย ซึ่งสัมปยุตต์ด้วยจักขุวิญญาณนั้น ด้วยนิสสยปัจจัย นัยนี้ จนถึงกายายตนะ เป็นปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายซึ่งสัมปยุตต์กับกายวิญญาณนั้นด้วยนิสสัยปัจจัย มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ อาศัยรูปใดอิงรูปใดจึงเป็นไป รูปนั้นคือ หทยวัตถุ เป็นปัจจัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายซึ่งสัมปยุตต์กับมโนวิญญาณธาตุนั้น ด้วยนิสสัยปัจจัย นิสสยปัจจัยเป็น ๖ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้นฉะนี้

อุปนิสสยปัจจัยที่ ๙

ในอุปนิสสยปัจจัยที่ครบ ๙ แสดงวัจนัตถะแห่งอุปนิสสยศัพท์ก่อน ว่า ตทธิน วุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโต นปฏิปกฺ—ขิตฺโตติ นิสฺสโย

ธรรมอันผลแห่งตนอิงอาศัยแล้ว คืออันผลไม่ห้ามเสีย ไม่ซัดไปเสียแผนกหนึ่ง ด้วยเป็นสภาพมีความเป็นไปเนื่องด้วย ผู้เหตุนั้น เพราะกระนี้จึงชื่อว่า "นิสฺสโย" ธรรมอันเป็นผลแห่งตนอิงอาศัย อุปศัพท์ ซึ่งอยู่เบื้องต้นนั้นความว่า "ยิ่ง" ประหนึ่งอุปศัพท์อันเป็นเบื้องต้นในคำว่า "อุปายาโส" ความคับแค้นยิ่ง ความคับแค้นนัก ชื่อว่าอุปายาสฉันใด สภาพอันผลเข้าอิงยิ่งนัก ชื่อว่าอุปนิสสัย เหตุอันผลอิง อันผลอาศัยยิ่งนัก คำว่า อุปนิสฺสโย เป็นชื่อว่าแห่งการณ์แห่งเหตุ มีกำลังเหตุเรี่ยวแรงกล้าหาญ เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุปการะด้วยความเป็นการณ์ เป็นเหตุมีกำลังเรี่ยวแรงกล้าหาญ ชื่อว่าอุปนิสสยปัจจัยธรรมเป็นปัจจัยด้วยเป็นเหตุเรี่ยวแรงนัก อุปนิสสยปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสัย ๑ อนันตรูปนิสสัย ๑ ปกตูปนิสสัย ๑

ปุเรชาตปัจจัยที่ ๑๐

ในปุเรชาตปัจจัยที่ครบ ๑๐ ว่า ปฐมํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ธมฺโม ปุเรชาตปจฺจโย ธรรมผู้อุปการด้วยความสภาพเกิดขึ้นก่อนเป็นไปอยู่ ชื่อว่า ปุเรชาตปัจจัย ธรรมเป็นปัจจัยด้วยความเป็นสภาพเกิดก่อน ปุเรชาตปัจจัยนั้นเป็น ๑๑ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวัตถุและอารมณ์ในทวาร ๕ และหทยวัตถุ ๑ เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตต์ด้วยจักขุวิญญาณนั้น ด้วยปุเรชาตปัจจัยฉะนี้ จนถึงกายายตนะ เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายซึ่งสัมปยุตต์กับกายวิญญาณนั้น ด้วยปุเรชาตปัจจัย ๕ ประการฉะนี้

ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ๕ รูปายตนะเป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายซึ่งสัมปยุตต์ด้วยจักขุวิญญาณธาตุ นั้นด้วยปุเรชาตปัจจัย ฉะนี้

จนถึงโผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุ กับทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลายด้วยปุเรชาตปัจจัย อายตนะทั้ง ๕ คือ รูปะ สัททะ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ เป็นปัจจัยแห่งมโนธาตุกับทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลายด้วยปุเรชาตปัจจัย ๕ ประการนี้

ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ อาศัยรูปใดจึงเป็นไป รูปนั้นคือ หทยวัตถุ เป็นปัจจัยแห่งมโนธาตุกับทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยปุเรชาตปัจจัย เป็นปัจจัยแห่งมโนวิญญาณธาตุ กับทั้งสัมปยุตตธรรมด้วย เป็นปุเรชาตปัจจัยสิ้นกาลส่วนหนึ่งด้วย ใช่ปุเรชาตปัจจัยสิ้นกาลส่วนหนึ่ง ปุเรชาตปัจจัยเป็น ๑๑ ประการฉะนี้

ปัจฉาชาตปัจจัยที่ ๑๑

ในปัจฉาชาตปัจจัยที่ครบ ๑๑ ว่า ปุเรชาตานํ รูปธมฺมานํ อุปถมฺภกตฺเถน อุปการโก อรูปธมฺโม ปจฺฉาชาตปจฺจโย อรูปธรรมผู้อุปการด้วย เป็นผู้อุดหนุนซึ่งรูปธรรมทั้งหลาย ที่เกิดก่อนแล้วชื่อว่าปัจฉาชาตปัจจัย ด้วยเป็นผู้เกิดภายหลัง ประหนึ่งเจตนาปรารถนาอาหาร อุปถัมภ์อุดหนุน ซึ่งสรีระแห่งคิชฌโปดกทั้งหลายนั้น จิตแลเจตสิกธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแห่งกายนี้ ซึ่งเกิดก่อนแล้วด้วยปัจฉาชาตปัจจัย

อาเสวนปัจจัยที่ ๑๒

ในอาเสวนปัจจัยที่ครบ ๑๒ ว่า อาเส่วนตฺเถน อนนฺตรานํ ปคุณพลวภาวายุปการโก ธมฺโม อาเสวนปจฺจโย ธรรมอุปการด้วยอรรถ คือ อาเสวน คือเสพ เสพมาก เพื่อความที่แห่งธรรมทั้งหลายเป็นลำดับ เป็นของแคล่วคล่องชำนาญแลมีกำลังชื่อว่าอาเสวนปัจจัย ธรรมเป็นปัจจัย ด้วย เป็นอาเสวน ประหนึ่งอธิโยคะ ความประกอบยิ่ง ความพากเพียร ส่วนก่อน ๆ ในคันธะเป็นต้นฉะนั้น

อาเสวนปัจจัยนั้น เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกุศลชวนะและ อกุศลชวนะ และกิริยา กุศลธรรมที่มีในก่อน ๆ ทั้งหลายเป็นปัจจัยแห่ง กุศลธรรมพวกภายหลัง ๆ ทั้งหลาย ด้วยอาเสวนะปัจจัย อกุศลธรรมที่มี ในก่อน ๆ ทั้งหลาย เป็นปัจจัยแห่งอกุศลธรรม เหล่าที่มีภายหลัง ๆ ทั้งหลาย ด้วยอาเสวนปัจจัย

กิริยาพยากตธรรมที่มีก่อน ๆ ทั้งหลาย เป็นปัจจัยแห่งกิริยาพยา- กตธรรมที่มีภายหลัง ๆ ทั้งหลายด้วยอาเสวนปัจจัย ๆ เป็น ๓ ประการด้วย อำนาจแห่งกุศลชวนะ และอกุศลชวนะและกิริยาฉะนี้.

กรรมปัจจัยที่ ๑๓

ในกรรมปัจจัยที่ครบ ๑๓ ว่า จิตฺตปโยคสํขาเตน กิริยา ภาเวนป- การโก ธมฺโม กมฺมปจฺจโย ธรรมผู้อุปการะด้วยเป็นความทำซึ่งท่านกล่าวว่า ประโยคแห่งจิต ชื่อว่า "กรรมปัจจัย" ธรรมเป็นปัจจัยด้วยเป็นกรรม กรรมปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง

ด้วยอำนาจ กุศล อกุศล เจตนา เป็นไปในขณะต่าง ๆ ๑ แห่งเจตนาทั้งปวงซึ่งเกิดดับ ๑ เกิดพร้อม ๑ กุสลากุศลกรรม เป็นปัจจัยแห่งวิบากขันธ์ แลกตัตตารูปทั้งหลาย ด้วยกรรมปัจจัย เป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย ซึ่งสัมปยุตต์ด้วยเจตนา แลรูปทั้งหลายมีเจตนา สัมปยุตต์ธรรมนั้น เป็นสมุฏฐานด้วยกรรมปัจจัย

วิปากปัจจัยที่ ๑๔

ในวิปากปัจจัยที่ครบ ๑๔ ว่า นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน นิรุสฺสาหสนฺตภาวายุปการโก วิปากธมฺโม วิปากปจฺจโย วิปากธรรมผู้อุปการะด้วยเป็นสภาพสงบ ไม่มีอุตสาหะ เพื่อความเป็นสภาพสงบ ไม่มีอุตสาหะ ชื่อว่า "วิปากปัจจัย" วิปากธรรมนั้นเป็นวิปากปัจจัยแห่งรูป มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลายในปวัตติกาล เป็นวิปากปัจจัย แห่งกตัตตารูปทั้งหลาย ซึ่งสัมปยุตตด้วยตนในปวัตติ ในปฏิสนธิกาลทั้งปวง

อาหารปัจจัยที่ ๑๕

ในอาหารปัจจัยที่ครบ ๑๕ ว่า รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกตฺเถน อุปการกา จตฺตาโร อาหารา อาหารปจฺจโย อาหารทั้ง ๔ ผู้อุปการะด้วยอรรถ คือ ความเป็นผู้อุปถัมภ์ซึ่งรูปธรรมและอรูปธรรม ชื่อว่าอาหารปัจจัย

กวฬิงการาหาร เป็นปัจจัยแห่งกายนี้ ด้วยอาหารปัจจัยอรูปาหารทั้ง ๓ คือ ผัสสะและมโนสัญเจตนา และวิญญาณ เป็นปัจจัยแห่งสัมป-

ยุตตธรรมทั้งหลาย และรูปทั้งหลายมีผัสสะ มโนสัญเจตนา วิญญาณนั้น เป็นสมุฏฐาน

อินทรียปัจจัยที่ ๑๖

ในอินทรียปัจจัยที่ครบ ๑๖ ว่า อธิปติยตฺเถนุปการกา อิตฺถินฺทริย ปุริสินฺทริย วิชฺชา วีสตินฺทริยาว อินฺทริยปจฺจโย อินทรีย์ ๒๐ เว้น อิตถินทรีย์ ปุริสินฺทรีย์เสีย ผู้อุปการด้วยอรรถ คือความเป็นอธิบดี ชื่อว่า อินทรียปัจจัย

ในอินทรีย์ ๒๐ นั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุ เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่ง อรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียว เหลือนั้น ๑๕ เป็นปัจจัยแห่งรูปธรรม อรูป-ธรรมทั้งหลาย

ฌานปัจจัยที่ ๑๗

ในฌานปัจจัยที่ครบ ๑๗ ว่า อุปนิสฺสยนตฺเถนุปการกานิ ถเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ กายิกสุขทุกฺขเวทนาทฺวยํ สพฺพานิปิ กุสลาทิเภทานิ สตฺต ฌานงฺคานิ ฌานปจฺจโย ฌานังคะทั้ง ๗ คือ วิตกกะ ๑ วิจาระ ๑ ปีติ ๑ เอกัคคตา ๑ โสมนัสสะ ๑ โทมนัสสะ ๑ อุเปกขา ๑ ผู้อุปการะ ด้วยอรรถคือความเข้าไปถึงอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งความตรึก เป็นต้น เพ่ง เล็ง คิด ชื่อว่าฌานปัจจัย

มัคคปัจจัยที่ ๑๘

ในมัคคปัจจัยที่ครบ ๑๘ ว่า ยโต ตโตวา นิยฺยานตฺเถน อุปการ-กานิ กุสลาทิเภทานิ ทส มคฺคงฺคานิ มคฺคปจฺจโย มัคคังคะ ๑๐ ผู้

อุปการะด้วยอรรถ คือความออกไปจากสิ่งใด สิ่งนั้นผิดบ้าง ชอบบ้าง ชื่อว่า มัคคะปัจจัย

สัมปยุตตปัจจัยที่ ๑๙

ในสัมปยุตตปัจจัยที่ครบ ๑๙ ว่า เอกวตฺถุ เอการมฺมณ เอกุปฺ-ปาเทกนิโรธสํขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวนุปการกา อรูปธมฺมา สมฺปยุตฺต-ปจฺจโย อรูปธรรมทั้งหลาย ผู้อุปการด้วยความเป็นธรรม ประกอบทั่วพร้อม ประกอบทั่วเสมอ คือความเป็นธรรมมีวัตถุอันเดียวกัน และมีอารมณ์อันเดียวกัน และความเกิดขึ้นทีเดียวกัน และมีความดับไปทีเดียวกัน ชื่อว่า สัมปยุตตปัจจัย

อรูปธรรมทั้งหลาย ผู้ทำความอุดหนุนด้วยอันประกอบทั่วพร้อม ประกอบทั่วเสมอ ที่ท่านกล่าวว่า ความเป็นธรรม มีวัตถุและอารมณ์อันเดียวกัน เกิดขึ้นและดับไปด้วยกัน ชื่อว่า สัมปยุตตปัจจัย ธรรมเป็นปัจจัยด้วย เป็นธรรมประกอบทั่วพร้อม คือรูปขันธ์ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เป็นปัจจัยแก่กันและกันด้วย สัมปยุตตปัจจัย เป็นอุปการะด้วย สัมปยุตตปัจจัย เป็นอุปการะด้วย เป็นสัมปยุตตด้วยกันแลกัน

วิปยุตตปัจจัยที่ ๒๐

ในวิปปยุตตปัจจัยที่ครบ ๒๐ ว่า เอกวตฺถุกานิ ภาวานุปตเมนุ-ปการกา รูปีโน ธมฺมา อรูปีนํ อรูปีโนปี รูปีนํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย รูปธรรมทั้งหลาย ผู้อุปการะด้วย อันไม่เข้าถึงซึ่งความเป็นธรรม มีธรรมะ

มีวัตถุอันเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย แม้ถึงอรูปธรรมทั้งหลายผู้อุปการะด้วย ไม่เข้าไปถึงซึ่งความเป็นธรรม มีวัตถุอันเดียวกัน เป็นต้น ก็เป็นวิปปยุตตปัจจัย แห่งรูปธรรมทั้งหลาย วิปปยุตตปัจจัยนั้นเป็น ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาต ๑ ปุเรชาต ๑

อัตถิปัจจัยที่ ๒๑

ในอัตถิปัจจัยที่ครบ ๒๑ ว่า ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณ น อตฺถิภาเวน ตาทิสฺสเสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกตฺเถน อุปการโก ความเป็นปัจจุบันเป็นลักษณะ ด้วยอรรถคือความเป็นผู้ค้ำชู อุดหนุน ซึ่งธรรมเช่นนั้นนั่นแหละ ชื่อว่าอัตถิปัจจัย อัตถิปัจจัยเป็น ๗ ประการ ด้วออำนาจแห่งรูปขันธ์ ๑ มหาภูต ๑ นามรูป ๑ จิตเจตสิก ๑ มหาภูต ๑ อายตนะ ๑ หทยวัตถุ ๑

นัตถิปัจจัยที่ ๒๒

ในนัตถิปัจจัยที่ครบ ๒๒ ว่า อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติโอกาสทาเนนูปการกา สมนนฺตรนิรุทฺธา อรูปธมฺมา นตฺถีปจฺจโย อรูปธรรมซึ่งดับไปในลำดับทั้งหลาย ผู้อุปการะด้วย อันให้โอกาส เพื่อความเป็นไปแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้น ณ ลำดับแห่งตน ชื่อว่านัตถิปัจจัย จิตแลเจตสิกธรรมทั้งหลายซึ่งลำดับไป ณ ลำดับเป็นปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัตยุบันด้วย เป็นนัตถิปัจจัย

วิคต – อวิคตปัจจัยที่ ๒๓ – ๒๔

ในวิคต อวิคตปัจจัยที่ครบ ๒๓ — ๒๔ อรูปธรรมซึ่งเป็นนัตถิปัจจัยเหล่านั้นแหละ เพราะเป็นธรรมผู้อุปการะด้วย เป็นสภาพไปแล้วชื่อว่า วิคตปัจจัย

จิตแลเจตสิกธรรมทั้งหลายซึ่งปราศไป ณ ลำดับเป็นปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัตยุบันด้วย วิคตปัจจัยธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นอัตถิปัจจัยนั้นแหละ เพราะเป็นธรรมผู้อุปการะด้วย เป็นสภาพไม่ไปปราศจึงเป็นอวิคตปัจจัย.

วิสัชนามาในบทอุเทศ ๒๔ อันมีในคัมภีร์ปัฏฐานที่ครบ ๗ จบแค่เพียงนี้ เอวํ ก็มี ด้วนประการฉะนี้ ฯ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์แพร่การช่าง ถนนเฟื่องนคร กรุงเทพมหานคร
นายอำพัน ฉายางกูร ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา ๒๕๒๑

